

**O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI
XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**A'JINIYAZ ATINDAG'I NO'KIS MA'MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI

***HA`ZIRGI QARAQALPAQ TILI. S I N T A K S I S* pa'ninen**

LEKTSIYA TOPLAMI

Oqitwshi:

Seydullaeva D.

2012 - jil

Tema: Tiykarg`i sintaksislik birlikler

1. Sintaksis pa`ni haqqinda.
2. Sintaksistin` tiykarg`i birlikleri.
3. Sintaksistin` basqa ilim tarawlari menen baylanisi.

Til iliminin` en` u`lken tarawi bolg`an grammatika tildin` grammatikaliq qurilisın u`retdi. Grammatika eki bo`limnen-morfologiya ha`m sintaksisten turadi. Morfologiyada so`zlerdin` qurilisi, so`z shaqaplari u`yreniledi. Sintaksis grektin` sintaxs degen so`zinen alinip «du`zilis» degendi bildiredi. Sintaksiste so`z dizbegi ha`m ga`plerdin` du`zilisi ha`m tu`rleri, ga`p ag`zalari u`yreniledi. So`z dizbekleri de, ga`pler de so`zlerden jasaladi, biraq so`zler qalay bolsa solay ga`p du`ze bermeydi. Olar grammatikaliq qurallar ja`rdemininde ga`plerge birigedi. Sonliqtan sintaksiste so`zlerdi baylanistirip ga`p quraw qag`iydalari, g`a`plerdin` du`zilisi, hizmeti, qollaniliwi u`yreniledi. Gap boliw ushin grammatikanin` forma, intonatsiya ha`m mazmuni jag`inan bir pu`tin oy-pikirdi bildiriwi kerek.

Grammatikaliq qurallarg`a betlik, ko`plik, taptim, seplik qosimtalari, ko`mekshi so`zler, intonatsiya, so`zlerdin` orin ta`rtibi kiredi. Mine, usi qurallar ja`rdeminde so`zler so`z dizbegine, ga`pke aynaladi. So`z dizbegi menen ga`p eki basqa na`rse. Ga`p tamamlang`an bir pu`tin oydi bildipedi, al so`z dizbegi bunday qa`siyetke iye emes, ol ga`plerdi du`ziw ushin qollaniladi.

Sintaksiste tiykarg`i birlik sipatında so`z dizbegi ha`m ga`p u`yrenilip keldi. Al, son`g`i miynetlerde sintaksistin` u`yreniw ob`ektine to`mendegi sintaksislik birlikler kiritildi: So`z dizbegi, jay ga`p, qospa ga`p ha`m tekst. Bul sintaksislik birlikler o`zine ta`n grammatikaliq o`zgesheliklerge iye.

So`z dizbegi-eki yamasa bir neshe ma`nili so`zlerdin` grammatikaliq baylanisınan du`ziletug`in sintaksislik birlik. Ol pedikativlikke iye emes, pikir tiyanaqlilig`in bildire almaydi. Misali: ken` dala, suliw qiz, go`zzal ta`biyat, oqiwsinin` kitabi, jalt qaraw t.b.

Jay ga`p-bir yamasa bip neshe so`zlerden du`zilip, pikir tiyanaqlilig`in bildiretug`in predikativlik-sintaksislik birlik. Ga`ptin` tiykarg`i belgisi predikativlik bolip, ga`plik intonatsiyag`a iye boladi. Misali: Ba`ha`r ku`n jilidi. Tereklerdin` japiraqlari bo`rte basladi.

Qospa ga`p-eki yamasa bip neshe jay ga`plerdin` ma`nilik ha`m grammatikaliq baylanisınan du`ziletug`in sintaksislik birlik. Qospa ga`ptin` quramındag`i ha`r bir jay ga`p pikir tiyanaqlilig`ina iye boladi. Misali: Aspan tu`nerip, jawin jawa basladi. Shayiq atan`nin` zeynine tiyme, balam, ol jaqsi adam.

Tekst-ma`nilik ha`m du`zilislik jaqtan baylanisqan bir tutas so`ylem birligi. Teksttin` ko`lemi ha`r qiyli bolip keledi. Birewleri qisqa, al birewleri ko`lemli bolip keliwi mu`mkin.

Til ilimindegi son`g`i pikirlerge su`yene otirip, burin so`z dizbegi ha`m ga`p tiykarg`i sintaksislik birlikler dep esaplang`an bolsa, ha`zirgi grammatikada so`z dizbegi, jay ga`p, qospa ga`p ha`m tekst tiykarg`i sintaksislik birliklerge kurgiziledi. Al, sintaksis to`rt toparg`a:

1. So`z dizbegi sintaksisi.
2. Jay ga`p sintaksisi.
3. Qospa ga`p sintaksisi.

4. Tekst sintaksisi bo`linip u`yreniledi.

Son`g`i da`wirde sintaksislik birliklerdi ha`r tu`rli bag`darda u`yreniw orin alg`an. Solardin` ishinde struktura-semantikaliq yamasa semantika-strukturaliq bag`dar boyinsha sintaksislik kategoriyalar forma menen mazmunnin` birligi tiykarinda u`yriniledi.

Tildin` tiykar`g`i xizmeti ja`miyette adamlar arasinda pikir alisiw, xabarlaw bolip esaplanadi. Pikirdi bayanlaw ushin tiykar`g`i birlik ga`p bolip esaplanadi. So`z dizbegi bolsa pikirdi toliq bere almaydi. Misali: Ashiq aspan (so`z dizbegi) Aspan ashig (ga`p).

Sonliqtan, ga`p-predikativlik-sintaksislik birlik, al, so`z dizbegi predikativlik emes sintaksislik birlik.

Sintaksistin` tiykar`g`i izertleytug`in ob`ektisi so`z dizbegi ha`m ga`p bolg`anliqtan ol til iliminin` basqa tapawlari menen tig`iz baylanista boladi. Sintaksis til iliminin` morfologiya, leksikologiya, fonetika tapawlari menen tig`iz baylanisli.

Ma`selen, so`zler, olardin` formalari, ko`mekshi so`zler tek morfologiyada emes, sintaksiste de ayriqsha a`hmiyetke iye. O`ytkeni, olarsiz ga`p du`ziw, pikirdi bayanlaw mu`mkin emes. So`zler morfologiyada so`z shaqaplari sipatinda tu`rli kategoriyalarg`a bo`lip u`yreniledi, al sintaksiste ga`p ag`zasi sipatinda qaraladi. Qosimtalar morfologiyada so`zdin` formasi retinde, sintaksiste so`z dizbeklerin, ga`plardi baylanistiriwshi grammatikaliq qurallar xizmetin atqaradi. So`zlerdin` ga`pte qanday ag`za bolawi grammatikaliq qurallarg`a baylanisli boladi.

Sintaksis leksikologiya menen de tig`iz baylanisli. So`zdin` leksika-semantikaliq ma`nisi sintaksis ushin da a`hmiyetli. Ga`pte tek leksikaliq ma`nige iye so`zler g`ana ga`p ag`zasi bola aladi. Ko`mekshi so`zler jeke turg`anda ga` ag`zasi bola almaydi. Sonday-aq, eki-u`sh so`z qosilip bip leksikaliq ma`ni an`latatug`in jag`daylar ushirasadi. Ma`selen, qosiq aytiw, juwap beriw, miynet etiw siyaqli so`zler ga`pte bip feyil so`z ha`m bip ga`p agzasi dep qaraladi.

Tilimizde erkin so`z dizbekleri ha`m turaqli so`z dizbekleri bar. Erkin so`z dizbekleri sintaksiste, al turaqli so`z dizbekleri leksikasinda u`yreniledi. Ma`selen, qizil kegirdek boluw, ko`z ushinda tu`yeden postin taslag`anday tupaqli so`z dizbekleri ga`te bip ag`za boladi.

Sintaksis fonetika menen de baylanisli. Fonetikadag`i logikalig` pa`n, dawis o`zgesheligi, intonatsiya sintaksis ushin da a`hmiyetli. Ha`r qiyli intonatsiyaliq qubilislar ga`ptin` mazmunin o`zgertip jibepiwi mu`mkin. Mis: Ag`am keldi. Ag`am keldi! Ag`am keldi? Usinday qubilislar tilimizde og`ada ko`p. Demek, sintaksis tildin` barliq tapawlari menen tig`iz baylanista u`yretiledi eken.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Sintaksis pa`ni neni u`yretedi?
2. Sintaksislik birliklerge neler kiredi?
3. Sintaksistin` til iliminin` basqa tarawlari menen baylanisin tu`sindirip berin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

4. A. Nurmanov, N. Maxmudov, A. Axmedova, S. Solixujaeva. Uzbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toshkent, 1992.

Tema: Sintaksislik baylanis ha`m sintaksislik qatnas

1. Sintaksislik baylanisti bildiriwshi grammatikaliq qurallar.

2. Sintaksislik baylanistin` tu`rleri.

3. Dizbekli baylanis.

4. Bag`inin`qili baylanistin` tu`rleri.

5. Sintaksislik qatnas.

Ga`p ishinde so`zler sintaksislik baylanis ha`m sintaksislik qatnasqa tu`siw arqali sintaksislik birliklerdi payda etedi.

Sintaksislik baylanis ha`m sintaksislik qatnas tig`iz baylanisli boladi. Sintaksislik baylanis sintaksislik birliklerdin` komponentleri arasindag`i grammatikaliq belgini bildirse, sintaksislik qatnas semantikaliq belgini bildiredi.

Ga`p ishinde grammatikaliq baylanisqa tu`speytug`in so`zlerde boliwi mu`mkin. Olarg`a qaratpa ha`m kiris ag`zalar kiredi.

So`z dizbegi, ga`p ha`m qospa ga`ptin` komponentlerin baylanistiriwda tiykarg`i grammatikaliq qurallar: so`z formalari, ko`mekshi so`zler, orin ta`rtip ha`m intonatsiya u`lken a`hmiyetke iye.

So`z formalari. Bularg`a so`z tu`rlewshi qosimtalar kiredi.

a) seplik qosimalari: mektepke bariw, tawg`a shig`iw. Men awildan keldim. Sen u`yge barasan`.

b) tartim qosimalari: Aygu`ldin` kitabi, mekteptin` bag`i. Da`ryanin` eki boyi tog`ayliq.

v) betlik qosimalari: Olap keldi. Men mug`allimmen. Sen studentsen`.

Ko`mekshi so`zler. Tirkewish, janapay, da`neker ha`m ko`mekshi atawishlar baylanistiriwshi qurallap xizmetinde qollaniladi.

a) tirkewishlep atawish so`zler menen dizbeklesip kelip baylanistiradi. Dostim menen ushipastim. Anam menen oylastim. Sabaqtan son` keldi.

b) ko`mekshi atawishlar: U`ydin` aldinda terekler o`sip tup. Bo`lmenin` ishine kirdi.

v) da`nekerler: Ol birese mag`an, birese anasina qaradi. Inim ha`m sin`lim meni izlep kelipti.

g) janapaylar: Bul ga`pke tu`sinbegen ol ayipli ma, tu`sindire almag`an men ayipliman ba?

Orin ta`rtip. So`z dizbegi ha`m ga`pler bip-biri menen grammatikaliq qosimtalarsiz orin ta`rtibi arqali da baylanisip keledi. Misali: biyik taw, jasil japiraq.

Ayirim jag`daylarda so`zlerdin` orin ta`rtibinin` o`zgeriwi menen ga`p so`z dizbegine, al so`z dizbegi ga`pke aynaliwi mu`mkin. Ma`selen: Ko`l teren`. Teren` ko`l. Shayir Berdaq. Bepdaq shayir.

Tilimizde ayirim soʻzler maʼni oʻtkirlikni payda etiw ushin orin taʼrtibi oʻzgerip qollaniladi. Mis: Araladim Edil menen Jayiqti.

Intonatsiya. Sintaksislik birliklerdinʼ duʼziliwinde olar arasindagʼi maʼnilik qatnasti bildiriwde intonatsiya da tiykargʼi xizmet atqaradi. Intonatsiya arqali ajipalip turadi. Bul-kitap. Murat-tpaktopshi. Eki balali//ana. Eki // balali ana.

Gaʼptinʼ bilgelkili agʼzalari, qospa gaʼplerdinʼ quramindagʼ jay gaʼpler koʻpshilik jagʼdayda koʻmekshi soʻzlersiz intonatsiya arqali baylanisadi. MisaliUʼ Alma, erik, shabdal guʼlledi. Ol keldi, men kettim.

Sintaksislik birliklerdinʼ komponentleri arasindagʼi baylanis eki tuʼrli bolip keledi. Dizbekli baylanis haʼm bagʼininʼqili baylanis. Dizbekli baylanista bir-birine gʼaʼrezsiz, tenʼmaʼnili sintaksislik birlikler baylanisadi. Al, bagʼininʼqili baylanista bir-birine gʼaʼrezli, biri ekinshisine bagʼinip baylanisatugʼin sintaksislik birliklerdi baylanistiradi.

Bul eki baylanista da uliwma semantikaliq jaaʼtan oʻz-ara baylanis bap. Olardi baylanistiratugʼin grammatikaliq qurallar intonatsiya, soʻzlerdinʼ orin taʼrtibi, koʻmekshi soʻzler eki baylanista da boladi. Al, bagʼininʼqili baylanistinʼ tiykargʼi qurali soʻz formalari bolip esaplanadi.

Dizbekli baylanisqa jay gaʼplerdegi tenʼ maʼnidegi birgelkili agʼzalardinʼ haʼm dizbekli qospa gaʼplerdinʼ quramindagʼi jay gaʼplerdinʼ baylanisi kiredi. Olar daʼneker soʻzler haʼm intonatsiya arqali baylanisiwi muʼmkin. Misali: Aqilbek kishipeyil, aqilli, til algʼish bala. Agʼam uʼyge qaytip kirdi de men mektepke kettim.

Dizbekli baylanis ashiiq haʼm jabiqliq dizbekli baylanis bolip keledi.

Bagʼininʼqili baylanista komponentleri biri ekinshisin bagʼindiriw joli menen baylanisadi. Bul baylanis soʻz dizbegi, jay gaʼpler haʼm qospa gaʼplerdinʼ komponentleri arasinda boladi.

Bagʼininʼqili baylanistinʼ tuʼrleri haqqinda haʼzirgi tuʼrkiy tillerde haʼr qiyli pikirlep bar. N.K.Dmitriev tuʼrkiy tillerde sintaksislik baylanistinʼ uʼsh tuʼrin koʻrsetedi: kelisiw, basqariw, jupkerlesiw. Haʼzirgi qaraqalpaq tilinde izafetlik baylanis dep juʼrgiziletugʼin (mekteptinʼ bagʼi) tuʼrin N.K.Dmitriev kelisiw usilina kirgizedi.¹ Al, haʼzirgi qazaq tilinde matasiw dep ataydi. Usi koʻz-qarastan haʼzirgi qaraqalpaq tilindegi izafetlik baylanisti kelisiw usilina jatqariwgʼa boladi. Biraq izafetlik usil haʼzirgi qaraqalpaq tilinde oʻz aldina bir usil retinde uʼyrenilip kiyatir.

Solay etip, haʼzirgi qaraqalpaq tilinde bagʼininʼqili baylanistinʼ toʻrt usili bar.

1. Kelisiw 2. Basqariw 3. Jupkerlesiw 4. Izafet (uʼylesiw).

Bagʼininʼqili baylanista birewi bas komponent, al ekinshisi bagʼininʼqi komponent boladi.

Kelisiw. Bul gaʼptegi soʻerdinʼ arasindagʼi baylanistinʼ bir tuʼri. Oninʼ negizgi formasi, yagʼniy grammatikaliq koʻrsetkishi betlik qosimtalar bolip esaplanadi. Sonliqtan, eki soʻz gaʼpte bet, san formalari arqali baylanisip kelse, bunday baylanis kelisiw dep ataladi. Kelisiw gaʼpte bas agʼzalar baslawish haʼm bayanlawish arasinda boladi. Mis: Men keldim. Sizler barinʼ. Bunda 1-gaʼp I bet birlik sanda, 2-gaʼpte II bet koʻplik sanda eki soʻz kelisiw usilinda baylanisqan.

Sen ketpe. Bul ga`pte II bet biplik san, biraq betlik forma joq, sebebi buyprq meyili II bette betlik formag`a iye bolmaydi.

Sabirov Qa`liylani qaytarip jiberdi. Olar Qa`liylani qa`ytarip jiberdi.

Bul ga`plerde 1-ga`pte III bet birlik sanda, al 2-ga`pte III bet ko`plik sanda baylanisip kelgen. Biraq, grammatikaliq forma qaytarip jiberdi eki ga`pte de birdey. Sonliqtan, qaraqalpaq tilinde kelisiw usili bette toliq bolg`an menen sanda toliq bolmaydi. Mis: Ol student. Olar student.

Basqariw. Tiykarg`i grammatikaliq ko`rsetkishi baris, tabis, shig`is, orin sepliklerin`in` qosimtalari ha`m ko`mekshi so`zler. Bag`indiriwshi so`z benen bag`iniwshi so`z usi seplik formalari ha`m ko`mekshi so`zler arqali baylanisip keledi.

Mis: Aqil jastan shig`qdi, Hasil tastan shig`adi.

Misaldag`i «shig`adi» so`zi bag`indiriwsha al «jastan» bag`iniwshi komponent shig`is seplik formasi arqali bag`inip baylanisqan. Basqariw eki tu`pli: feyil basqariw ha`m atawish basqariw bolip keledi. Atawish basqariwda bag`indiriwshi so`z atawish so`zlerden boladi. Mis: Elimiz tog`yqg`a bay. Pal qanttan mazali.

Sunday-aq, basqariw seplik qosimtalari ha`m ko`mekshi so`zler arqali da boladi. Ko`mekshi so`zler (tirkewish) arqali baylanisadi. Mis: Awilg`a qaray kiyatirman. Seni ku`tip keshke shekem otirdim.

Basqariw arqali baylanisqanda bag`iniwshi so`zge bag`indiriwshi, so`zge qarap qosimtalari qosiladi. Bul ayirim jag`daylarda leksikaliq ma`nige de ta`sir jasaydi. Misali: su`tten ishiw, (aziraq ishiw), su`tti ishiw (barlig`in). Bul misalda seplik qosimtalari uliwmalig` ma`nige ta`sir jasag`an.

Jupkerlesiw. Tas jay, ju`n gezleme, tez islew, aytilg`an so`z usag`an so`z dizbekleri jupkerlesiw usili menen baylanisqan. Olapdin` komponentlepi arasinda hesh qanday betlik, seplik qosimtalari joq Olardi baylanistirip turg`an intonatsiya ha`m so`zlerdin` orin ta`rtibi. So`zler qatar turip hesh qanday qosimtalarsiz orin ta`rtibi arqali ma`nilik jaqtan baylanisiwin jupkeplesiw deymiz. To`mendegi so`zler jupkeplesiw usili menen baylanisadi.

1. Kelbetlik, sanliq, almasiq, kelbetlik feyil, ra`wish so`zler atliq so`zler menen dizbeklesiw arqali: qizil ko`ylek, on bala, usi u`y, ko`p kitap, oqig`an bala.

2. Ra`wish, kelbetlik, eliklewish so`zler, hal feyili, feyil so`zler menen dizbeklesiw arqali a`ste so`ylew, ko`p oqiw, jaqsi islew, ma`deniyatli so`ylew, jalt qaraw, qizip so`ylew, sekirip o`tiw, juwirip bariw t.b.

Izafet. Tiykarg`i grammatikaliq ko`rsetkishi iyelik sepliginin` formasi ha`m tartim qosimtasi. Mis: suwdin` ag`isi, terektin` jampirag`i. Bunda keyingi so`o`ler bag`indiriwshi komponent boladi.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde izafetlik dizbekler u`sh tu`rde ushirasadi.

1. Bag`iniwshi so`z ashig`iyelik sepliginde turadi, jalg`aniwi sha`rt. Mis: Murattin` u`yi, Gu`ljannin` balasi, g`arrinin` aqlig`i.

2. Bag`iniwshi so`zge iyelik sepliginin` qosimtasi jalg`anbawi mu`mkin. Mis: bulaq suwi, mektep bag`i, mektep direktori t.b.

3. Izafetlik dizbekler qospa so`zlerge aynalip ketken. Mis: Aral ten`izi, balalar baqshasi, No`kis qalasi, Berdaq mektebi t.b.

Iyelik sepligin`in` qosimtasi jalg`aniwi yaki jalg`anbawi arasinda ma`nilik parq boladi. Mis: Bulaqtin` suwi (belgili bip bulaqtin` suwi), bulaq suwi (uliwmaliq ma`nide) awildin` adami, awil adami.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Sintaksislik baylanistin` qanday tu`rleri bar?
2. Dizbekli baylanis penen bag`inin`qili baylanistin` ayirmashiliqlari ne?
3. Bag`inin`qili baylanistin` tu`rleri qanday?
4. Sintaksislik qatnasti tu`sindirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. U`zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.
4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1982.

Tema: So`z dizbekleri

1. So`z dizbekleri haqqinda tu`sinik.
2. So`z dizbeklerinin` qaraqalpaq tilinde izertleniwi.
3. So`z dizbeginin` turaqli so`z dizbeklerinen ha`m qospa so`zlerden ayirmashilig`i.
4. Atawish so`z dizbekleri.
5. Feyil so`z dizbekleri.

Til-xaliqtin` biybaha baylig`i. Biz o`z oyimizdi, pikirlerimizdi til arqali basg`ag` jetkeremiz. Bul ushin ga`plerden paydalanamiz. Ga`p so`zlerdin` so`z dizbeginin` o`z-ara baylanisqa to`sken izbe-izlik ta`rtibi negizinde ju`zege keledi. Ha`r qanday dara ma`nistegi so`zler siyaqli, so`z dizbegi ga`p du`ziwdegi tiykarg`i material bolip esaplanadi. So`z dizbegi-bul sintaksislik kategoriya. Sonliqtan ol sintaksistin` izertleytug`in ma`selelerinin`biri. Sintaksistin` tiykarg`birliklerinin` biri so`z dizbegi bolip esaplanadi. Tilimizdegi so`zler bir-biri menen ha`rrqiyli baylanisqa tu`sedi. Su`zlerdin` bir-biri menen bag`inin`qli baylanisi na`tiyjesinde so`z dizbegi payda boladi.

Eki yamasa bip neshe ma`nili so`zlerden du`zilip, bag`inin`qili baylanis na`tiyjesinde bir grammatikaliq pu`tinlik, semantikaliq ma`ni bildiretug`in so`zlerdin` toparin so`z dizbegi deymiz. Misali: kitapti oqiw, jas bala, jag`imli samal, bag`din` miywesi ha`m t.b.

So`z dizbeklerinde bip basqapiwshi (bas), al qalg`anlari bag`inin`qi sin`ap boladi. So`z dizbegi ga`pti du`ziw ushin tiykarg`i material bolip esaplanadi. Qa`legen so`z dizbeklesiw arqali so`z dizbegin payda ete bermeydi. So`z dizbekleri tek grammatikaliq jaqtan g`ana emes, al ma`nilik, logikaliq jaqtanda baylanisadi. Ma`selen, teren` ko`l, qalin` tog`ay so`z dizbeklerin qalin` ko`l, teren` tog`ay dep o`zgerte almaymiz.

Demek, so`z dizbegi ma`nilik ha`m grammatikaliq jaqtan bag`ina baylanisqan eki yamasa onnanda ko`p toliqma`nili so`zlerdin` dizbeginen payda bolg`an sintaksislik birlik bolip tabiladi.

Soʻz dizbekleri tuʻrkiy tillerde arnavli tuʻrde izertlengen H.A.Baskakovtinʻ «Slovochetanie v kapakalpaxskom yazike» Sapievtinʻ «Tuʻrkmen aʻdebi dilinde soʻz tuʻzimlepi», Balaqaevtinʻ «Osnovnie tipi slovochetaniy v kazaxskom yazike» haʻm t.b. miynetlerde soʻz dizbekleri, olardinʻ duʻziliw jollapr, tuʻrleri joʻninde kenʻ pikirler aytigʻan.

Haʻzirgi qaraqalpaq tilinde soʻz dizbekleri H.A.Baskakovtinʻ «Qaraqalpaq tilindegi atpibutiv soʻz dizbeklerininʻ tuʻrleri», «Qaraqalpaq tilindegi soʻz dizbekleri» maqalalarinda, E.Daʻwenovtinʻ «Haʻzirgi qaraqalpaq tilindegi soʻz dizbekleri» haʻm «Qaraqalpaq tilindegi feyil soʻz dizbekleri haʻm olardinʻ duʻziliw jollari» degen arnavli miynetlepide soʻz dizbeklerin kenʻ tuʻpre izertlegen.

Sunday-aq, «Haʻzirgi qaraqalpaq aʻdebiy tilininʻ grammatikasi»nda soʻz dizbekleri, olardinʻ plepi haqqinda aytilgʻan.

Soʻzler bir maʻnini bildirse, soʻz dizbegi enʻ kemi toliq maʻnili eki soʻzdinʻ sintaksislik baylanisiwinan payda bolgʻan qospa tuʻsinikti anʻlatadi. Maʻselen, belgili adam, jagʻimli samal, altin saat, guʻllengen awil h.t.b.

Bul soʻz dizbeklerininʻ sinʻaplari tek bip soʻz emes, al basqa soʻzler menen de dizbeklesip keledi. Misali: uzin bala, jas bala, jaqsi bala, aqilli bala h.t.b. tuʻrinda oʻzgertiwge boladi. Usi oʻzgesheliklerine qaray tilimizdegi soʻz dizbekleri eki tuʻrli bolip keledi.

1. Erkin soʻz dizbekleri.

2. Turaqli soʻz dizbekleri.

Grammatikaliq qurilisi jagʻinan erkin soʻz dizbegi de, turaqli soʻz dizbegi de birdey, al semantikasi jagʻinan puʻtkilley parq qiladi. Sonliqtan erkin soʻz dizbegi-grammatikada, al turaqli soʻz dizbegi leksikologiyada uʻyreniledi. Erkin soʻz dizbeklerinde sinʻarlari oʻzlerininʻ leksikaliq maʻnilerin saqlap qaladi, al turaqli soʻz dizbeklerinde sinʻaplarininʻ maʻnileri oʻzgerip ketedi.

Misali: joldan shigʻiw, koʻzin jumiw, belin baylaw-erkin soʻz dizbekleri joldan shigʻiw-adasiw, aljasiw, koʻz jumiw-oʻliw, bel baylaw-kirisiw, tili uzin, tili qisqa turaqli soʻz dizbekleri.

Turaqli soʻz dizbekleri tayap tuʻrindegi tariyxiy daʻwirlerde qaʻliplesken soʻz dizbekleri. Misali: Tuʻye uʻstinen iyt qabiw, naʻzer taslaw, iyt oʻlgen jer h.t.b. Bulardinʻ sinʻaplarin oʻzgertiwge bolmaydi.

Tilimizdegi geypara soʻzler sirtqi formasi jagʻinan soʻz dizbegindey bolip koʻrinedi, sebebi olar duʻzilisi jagʻinan soʻz dizbegindey eki haʻm onnan da koʻp soʻzlerdinʻ dizbeginen turadi. Misali: temir jol, tas koʻmir, jigʻilip qaldi, qoyan juʻrek, dem aliw, at jaqli h.t.b. Bul qqspa soʻzler, sebebi eki soʻz dizbeklesip bir puʻtin maʻni bildiredi.

Soʻz dizbekleri arasindagʻi sintaksislik baylanis, qatnas aniq sezilip turadi, al qospa soʻzlerde ashiq sezilmeydi.

Solay etip, soʻz dizbegi keminde eki maʻnili soʻzdinʻ grammatikaliq birigiwi arqali juʻzege keledi. Oninʻ tiykargʻi belgisi eki maʻnili soʻz bir-biri menen bagʻininʻqili baylanisadi. Soʻz dizbegi nominativ xizmet atqaradi.

Qaraqalpaq tilinde soʻz dizbeklerininʻ birewi bagʻindiriwshi sinʻari, al ekinshi bagʻiniwshi sinʻari bolip keledi. Soʻz dizbeklerininʻ bagʻindiriwshi sinʻari

birde atawish soʻzlerden, birde feyil soʻzlerden bolip keledi. Soʻz dizbeklerinin quramindagʻi bagʻindiriwshi soʻzdinʻ leksika-grammatikaliq belgilerine qaray, bagʻindiriwshi soʻzdinʻ qaysi soʻz shaqabinan boliwina qaray soʻz dizbekleri atawish soʻz dizbekleri haʻm feyil soʻz dizbekleri bolip ekige boʻlinedi.

Soʻz dizbeklerininʻ enʻ koʻp tuʻri atawish soʻz dizbekleri. Atawish soʻz dizbeginde atawish soʻoʻler barqulla bagʻindiriwshi sinʻar boladi da, al atawish soʻzler menen maʻnilik baylanista qollanilatugʻin soʻzler bagʻiniwshi sinʻar bolip keledi.

Qaraqalpaq tilinde atawish soʻz dizbegininʻ bagʻindiriwshi sinʻari sipatinda atawish soʻzlerden koʻbinese atliq soʻzler bolip keledi. Al bagʻiniwshi sinʻar sipatinda atliq haʻm atliqlasqan kelbetlik, sanliq, kelbetlik feyil, almasiq, paʻwish h.t.b. soʻzler baylanisip keledi.

Haʻzirgi qaraqalpaq tilinde atawish soʻz dizbeklerininʻ toʻmendegidey tuʻrlerin ushiratamiz.

1. a) atliq+atliq: tas jay, altin juʻzik, agʻash koʻrip, jipek opamal.

b) iyelik sepligindagi atliq+atliqtinʻ tartim jalgʻawi: gaʻptinʻ mazmuni, eginninʻ zuʻraʻaʻti, gʻarrininʻ aqligʻi h.t.b.

v) qaytalangʻan atliq+atliq: qap-qap un, qazan-qazan awqat, qopa-qopa mal.

2. kelbetlik+atliq: uzaq jol, kenʻ dala, biyik jay, oyli-shuqirli jerler, suliw qiz h.t.b.

3. kelbetlik atliq+atliq: qizil shayi koʻylek, biyik oʻkshe etik.

4. sanliq-atliq: biirjil, on eki ay, bes mashina, on oqiwshi, besinshi klass, ekinshi qabat h.t.b.

5. sanliq atliq-atliq: bir salim duz, bes qap un, qiriq gekter jer.

6. sanliq kelbetlik+atliq: eki balali ana, toʻrt qabatli jay.

7. almasiq+atliq: anaw uʻy, usi kisi, sol qiz, haʻmme jer.

8. kelbetlik feyil+atliq: islengen jumis, oqigʻan bala, aytar soʻz t.b.

9. raʻwish+atliq: koʻp adam, mol oʻnim, az adam t.b.

Bulardan basqa da atawish soʻz dizbeklerininʻ basqa soʻz shaqaplarininʻ bagʻindiriwshi sinʻar atinda qollanilatugʻin tuʻrleri ushirasadi. Misali: shigʻarmadan uʻzindi, tilge itibar, deputatliqqa kandidat, waʻdege opadar, togʻaygʻa bay, paldan shiyrin, ilimnen biyxabar, haʻmmege birdey, sizge koʻp, biltirgʻidan erte h.t.b. tuʻrleri qollaniladi.

Feyil soʻz dizbekleri-soʻz dizbeklerininʻ enʻ uʻlken bir tuʻri. Feyil soʻzler soʻz dizbeklerininʻ quraminda bagʻindiriwshi sinʻar sipatinda qollanilip feyil soʻz dizbegin duʻzedi.

Feyil soʻzler basqa soʻzlerdi basqariw uqibina iye. Sonliqtan feyil soʻz dizbeklerininʻ koʻpshiligi basqa soʻz shaqaplarin basqariw tiykarinda duʻzilgen.

1. raʻwish+feyil: tez juʻriw, aʻste soʻylew, erte keliw.

2. kelbetlik+feyil: jaqsi oqiw, oʻnimli islew.

3. sanliq+feyil: uʻsh ret jaziw, eki maʻrtebe ushirasiw.

4. hal feyil+feyil: taʻrirarlap aytiw, dawislap oqiw, atizlar suwgʻapiw.

5. eliklewish+feyil: jalt qaraw, gʻirra qaytiw, mirs-mirs kuʻliw.

6. baris, tabis, shig'is, orin sepliklerindeki atliqlar+atliq: suwda ju`ziw, mektepten qaytiw, awilg`a keliw.

7. atliq ko`mekshi so`z+feyl: pa`t penen sekiriw, keleshek tuwrali oylaw, u`yge qaray h.t.b.

Solay etip, so`z dizbekleri ga`p du`ziwdegi tiykarg`i material bolip esaplanadi. Atawish ha`m feyl so`z dizbekleri de tilimizde aktiv qollaniladi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. So`z dizbegi degenimiz ne?
2. So`z dizbeginin` basqa birliklerden o`zgesheligi nede?
3. Atawish ha`m feyl so`z dizbeginin` o`zgesheligin misallar menen tu`sindirin`.

A`debiyatlar.

1. H.A.Baskakov. Slovosochetaniya v kapakalpaxskom yazike. -Sb. Issledovaniya po spavnitel`noy grammatike tyupkskix yazikov I-III. sintaksis.

2. Da`wenov E.. Ha`zirgi qaraqalpaq tilindeki so`z dizbekleri. No`kis, 1987.

3. Da`wenov E. Qaraqalpaq tilindeki feyl so`z dizbekleri ha`m du`ziliw jollari. No`kis, 1986.

4. Ha`zirgi qaraqalpaq tili (sintaksis). No`kis, 1986.

5. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

6. Gulomov A. Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili (sintaksis) T.: 1987.

7. Uzbek tili grammatikasi II tom sintaksis. Toshkent, 1976.

Tema: Jay ga`pler ha`m onin` tu`rleri

1. Ga`p haqqında tu`sinik.

2. Ga`p ha`m onin` tiykarg`i belgileri.

3. Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalari.

4. Jay ga`ptin` tu`rleri.

Til - adamlar arasında o`z ara pikir alisiwdin` en` a`hmiyetli qurali. Adamlardin` pikir alisiwi tek ga`pler arqali g`ana a`melge asadi. Sonliqtan sintaksistin` tiykarg`i birligi ga`p bolip esaplanadi. Ga`p pikirdi adamlardin` sezimin basqalarg`a jetkeriwde xizmet qilatuq`in tiykarg`i birlik. Sonday-aq, ga`p arqali tin`lawshi basqanin` pikirin tu`sinip qabil etedi. Bul ga`ptin` adamlar arasında g`i kommunikativlik xizmeti bolip esaplanadi.

Ga`p-semantikaliq, intonatsiyaliq pu`tinlikke iye bolg`an, tamamlang`an bir pu`tin oydi bildiretuq`in sintaksislik birlik bolip esaplanadi.

Ga`ptin` tiykarg`i belgisi predikativlik. redikativlik ga`ptin` grammatikaliq ma`nisi. Ga`p o`zine ilayiq grammatikaliq qurlisina ha`m ga`plik intonatsiyag`a iye boladi. Predikativlik-pikirdi bayanlaw, usi belgisi menen so`zden so`z dizbeginen ajiraladi.

Predikativlik bet, ma`ha`l, modal`liq, tastiyoqlaw ha`m biykarlaw ma`nileri ha`m bul ma`nilerdi bildiriwshi qurallar jiyindisi arqali belgili boladi. Ha`r bir ga`p o`zinshe qanday da bir tuyanaqli pikirdi bildiredi. Ol tiykarinan u`sh na`rsege baylanisli.

1. Modal`liq ma`nisine yag`niy belgili bir xabardi, sorawdi, buyriq o`tinishti u`ndew shaqiriqti bildiredi.

2. Ha`r bir ga`ptin` mazmuni belgili bir waqitta baylanisli boladi.

3. Ga`ptin` mazmuni belgili bir betke: so`lewshige tin`lawshila basqag`a baylanisli boladi.

Mine usi u`sh na`rse qosilip ga`pti payda etedi. Misali: Erikler gu`llep atir.

Bul ga`p ha`zirgi waqitqa baylanisli xabardi bildirip u`shinshi betke qarata aytilg`an.

Kimnin` qizisan`? Bul ga`p ekinshi betke tiyisli. Ha`zirgi waqitqa baylanisli sorawdi bildirgen.

Keshe kete bergenimde boladi eken. (O`kinish, o`tken mg`hg`l, iyesiz ga`p, belgili bir betke aytilmag`an).

Solay etip, ga`ptn` betlik ma`nisi barliq ga`plerge ta`n bolmaydi. Misali: Balani shorshitiwg`a bolmaydi. (Betti bildirmeydi).

Al, modal`liq ha`m waqitliq ma`ni barliq ga`plerge ta`n qa`siyet. Dara so`zlerdin` ga`pke aylaniwi usilarg`a baylanisli boladi.

Misali: Ba`ha`r. Qar erip ku`n jilip terekler bo`rtip kiyatir. Misaldag`i «ba`ha`r» so`zi so`ylenip atirg`an waqitti ha`irgi ma`ha`l, habar ma`ninin` ga`pke tiyanaqli ma`ni beredi, sol ushin ga`p boladi.

Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalarina sintaksislik bet ma`ha`l modal`liq tastiyoqlaw ha`m biykarlaw kategoriyalari keredi.

Ga`ptin` grammatikaliq bet kategoriyasi ha`reket yaki belgi iyesinin` so`ylew waqti qatnasiwshilari menen qatnasti bildiredi. Bul kategoriya feyildin` morfologiyaliq bet kategoriyasi tiykarinda payda bolsa da lekin onin` menen ten` emes. Sintaksislik bet kategoriyasi biraz ken`. Sebebi sintaksislik bet kategoriyasi feyiller qatnaspag`an ga`plerde de boladi.

Sintaksislik bet kategoriyasin an`latiwda feyildin` betlik formalari almasiqlar qollaniladi.

Sintaksisten bet kategoriyasi almasiqlardin` betlik formalari menen mazmuni jag`inan usas. Sintaksiste de I, II, III bet iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi uliwmalasqan ga`plerge ajratiladi.

Ga`ptin` sintaksislik ma`ha`l kategoriyasi ga`p arqali an`latilatug`in waqiyandin` belgili bir waqitqa qatnasin bildiredi. Ga`ptegi waqitliq ma`nini bildiretug`in grammatikaliq qurallarg`a feyildin` ma`ha`l formalari ko`mekshi feyiller ha`m so`zlerdin` leksika-semantikaliq ma`nileri arqali bildiriledi. Biraq feyillerdin` ma`ha`l formalari barliq ga`plerde de bola bermeydi. Misali, Men studentpen degen ga`pte feyil so`z joq. Biraq ga`pte sintaksislik ma`ha`l bar. Ga`ptin` mazmuni ha`zirgi waqitqa baylanisli aytilg`an. Sonday-aq ataw ga`plerde ha`zirgi waqitqa baylanisli qollaniladi.

Ga`ptin` modal`liq ma`nileri ha`r tu`rli bolip keledi. Bazi bir ga`pler real bolg`an, bolip atirg`an, endi bolatug`in ha`diyselerdi bildiredi. Ekinshi bir ga`pler so`ylewshinin` ha`r qiyli subektivlik qatnasin yag`niy aytilajaq ga`pke qosimsha boljaw shamalaw ha`m basqa ma`nilerdi bildiredi. Bular ga`ptin` subektivlik ma`nileri delinedi. Misali: Balalar a`lle qashan kelgen. (Ob`ektivlik ma`ni) balalar a`lle qashan kelgen shig`ar (sub`ektivlik ma`ni).

Sonday-aq bas ag`zalar (baslawish ha`m bayanlawish) jay ga`ptin` predikativlik negizi bolip esaplanadi.

Misali: Oqiwshilar keldi. Oqiwshilar baslawish (sub`ektivti), al keldi bayanlawish (predikativlik). Bir bas ag`zali ga`plerdin` bayanlawishi predikativlik negizi bir bas ag`zali ga`p du`ziledi. Misali: Ba`ha`r. Egisti erte baslaw kerek.

Ga`ptin` ja`nebir tiykarg`i belgisi intonatsiya. Intonatsiya bul so`ylewde ga`plerdegi ha`r qiyli dawis qubislari ha`r qiyli pazalar. Ga`ptin` intonatsiyaliq o`zgesheligi to`mendegishe.

1. Ha`r bir jay ga`p so`ylewge bir tutas aytiladi da keyninde dawamli pawza islenedi. Sol pawza pikirde aytip bolg`anlig`in bildiredi. Misali: Bunisi nan pispeytug`in sawda g`oy.

Ga`plik intonatsiya sonshellı a`hmiyetli. Onin` sebebinen jalg`iz so`z ga`pke aylaniwi mu`mkin. Misali: Tu`n. Hesh na`rse ko`rinbeydi. Ekinshi, Ga`ptin` modallıq ma`nisi intonatsiyag`a qarap ajiraladi. Intonatsiyag`a qarap modallıq ma`nisi o`zgeriwi mu`mkin. Habar ga`p sorawg`a soraw ga`p u`ndewge aylaniwi mu`mkin.

Awizeki so`ylewde ga`ptin` grammatikaliq pu`tinligin intonatsiya arqali bilemiz. Misali: Bul roman ... Bul roman. Birinshisi ga`p emes sebebi intonatsiyaliq pu`tinlik joq. Ekinshisi ga`p. Sebebi ga`pke ta`n intonatsiyaliq pu`tinlik bar.

Sonday-aq adamlardin` o`z pikirlerin jetkiziwdegi emotsional` o`zgeshelikler intonatsiya arqali beriledi. Misali: Ju`da` aqilli adam. Ju`da` aqilli adam! Ju`da` aqilli adam?

Ga`ptegi so`zler intonatsiyaliq o`zgeshelikke baylanisli ha`r qiyli hizmet atqariwi mu`mkin. Misali: Gu`ljan, apam doktor bolip isleydi. Gu`ljan apam doktor bolip isleydi. Solay etip, ga`pler belgili bir grammatkaliq qurallar na`tiyjesinde du`zilip, predikativlikke, intonatsiyaliq pu`tinlikke iye boladi.

Ga`p grammatkaliq du`zilisine qaray jay ga`p ha`m qospa ga`plerge bo`linedi.

Jay ga`ptin` negizgi jasalatug`in materialı so`z ha`m so`z dizbekleri. Olar bir so`zden de. bir neshe so`zden de jasala beredi. Misali, Ba`ha`r. Ku`n jilidi. Tereklerdin` japiraqlari bo`rite basladi.

Al, qospa ga`pler eki yamasa bir neshe jay ga`plerden du`ziledi. Misali, Ba`ha`r keldi de, ku`n jilidi. Jawin jawip, shan` basildi.

Jay ga`pler du`zilisi boyinsha ha`r qiyli bolip keledi. Ga`plerde ga`p ag`zalariniqn`qatnasi ha`r qiyli bolip keledi.

1. Bas ag`zalardin` qatnasına qaray bir bas ag`zali ha`m eki bas ag`zali ga`plerge bo`linedi. Eki bas ag`zanin` qatnasında du`u`ilgen ga`pler eki bas ag`zasi, al bir bas ag`zanin` qatnasında du`zilgen ga`pler bir bas ag`zali ga`pler delinedi. Misali: Aspandi bult qapladi. (Eki bas ag`zali ga`p.)

Qaqaman qis. Jilitiw pech`lerin jaqsi isletiw kerek. (Bir bas ag`zali ga`p).

2. Jay ga`plerdin` tek bas ag`zadan du`zilgen ga`plerdi ken`eytilmegen jay ga`pler, (Jerler tegislendi. Egis baslandi) al ekinshi da`rejeli ag`zalardin` toliq qatnasiwında du`zilgen ga`plerdi ken`eytilgen jay ga`pler dep ataymiz. Misali: Ba`ha`rgi egiske barliq texnikalar tayarlandi. Jerler waqtında su`rildi.

3. Za`ru`r ag`zalar tu`sirilmey toliq aytilg`an ga`plerdi toliq ga`p deymiz. Misali: Jaziwshilar menen ushirasıw boladi.

Za`ru`r ag`zalaridin` birewi yamasa bir neshesi tu`sirilib qollanilg`an ga`plardi toliq emes ga`pler deymiz. Misali: - Jaziwshilar menen ushirasiw qashan boladi?

- ten` (Toliq emes ga`p).

4. So`z ga`pler. Ga`p ag`zalarina bo`linbeytug`ig` jeke so`z yamasa so`zlerdin` dizbeginen du`ziledi. Misali: - Awilg`a bardin` ba?

- Awa. (So`z ga`p).

- Aqsaqaldi ko`rdin` be?

- Yaq. (So`z ga`p).

5. Qospalang`an jay ga`pler. Bunday ga`pler ken`eytilgen ag`zalar ayirimplang`an ag`zalar, birgelikli ag`zalar, qaratpa ha`m kiris ag`zalaridin` qatnasinda du`ziledi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Ga`p degenimiz ne?

2. Ga`ptin` qanday grammatikaliq kategoriyalari bar?

3. Jay ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.

4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.

6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yaike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Jay ga`plerdin` mazmuni boyinsha tu`rleri

1. Habar ga`pler.

2. Soraw ga`plerdin` grammatikalin` ha`m intonatsiyaliq o`zgeshelikleri.

3. Buyriq ga`pler.

4. U`ndew ga`pler.

Ga`ptin` komunativlik kategoriyasi oni aytiliw maqsetine qaray tu`rlerinde o`z ishine aladi. Ha`r bir ga`pte belgili bir pikir menen birge so`ylewshinin` maqseti de aniq ko`rinedi. Misali: Sabaq baslandi (habar). Sabaq baslandi ma? (soraw). Atan`di shaqir (buyriq). Alaqay atam keldi! (u`ndew). Misallardan ko`rgenimizdey ha`r bir ga`p aytilg`anda belgili bir maqset na`zerde tutiladi. Mine usi o`zgesheligine qaray ga`pler habar, soraw, buyriq, u`ndew ga`pler bolip bo`linedi. Ga`ptin` bul tu`rleri mazmuni jag`inan ha`r qiyli bolawi menen birge intonatsiyaliq ha`m grammatikaliq o`zgesheliklerge iye boladi.

Xabar ga`p

Xabar ga`pler qanday da bir qaqiya, ha`diyse haqqinda habar beriw, tastiyoqlaw ushin qollaniladi. Misali: Tastay qaran`g`i tu`n. Arqadan uyqtip qar boraydi. Jerdin` beti aq qag`azday aq. Habar ga`pler bir neshe modal`liq mazmundi bildirip keledi.

Ayirim jag`dayda habar, mazmunin waqiyandin` boliw bolmawin aniq ekenligin bildirse, ayirim waqitlarda gu`man, shamalaw, arziw, tilek t.b. mazmunlardi bildirip keledi.

Xabar ga`plerdin` grammatikaliq o`zgeshelikleri, basqa ga`plerden parqi bayalawish ag`zag`a qarap belgilenedi.

1. Bayanlawish – bayanlawishlari aniqliq meyil formalarinan bolg`an habar ga`pler bolg`an, bolip atirg`an, yamasa endi bolatug`in waqiya ha`diyse haqqinda habarlaydi. Misali:Gu`z. Paxtalar ashig bolip ashilg`an. Ha`mme paxta jiyin terimine ja`rdemge bard.

2. Bayanlawishlari atawish so`zlerden bolg`an habar ga`pler tastiylaw, biykarlaw ma`nidegi habardi bildiredi. Misali: Men studentpen. Ol mug`allim. U`yde adam joq. O`tirik so`ylew jaqsi emes.

3. Bayanlawishlari modal` so`zlerden bolg`an habar ga`pler gu`man, shamalaw. boljaw mazmunin bildiredi. Misali: Ba`lkim, menin` awil adamlarinday a`piwayi kiyingenime tan`lanip atirg`an shig`ar.

4. Bayanlawishlari sha`rt meyil formasinan ha`m edi ko`mekshi feyilinen bolg`an xabar arziw, tilek mazmunin bildiredi. Misali: Men de unversitette oqisam. Oqig`anlarimdi, u`yrenenlerimdi turmista iske asirsam edi.

5. Bayanlawishlari emish, mish janapaylari arqali an`latilg`an xabar ga`pler misqillaw, kek etiw mazmunin bildiredi. Misali: Moskvaday qalada ilimiy jumislar menen shug`illaniwshi alim Janbasqalag`a kelermish.

Xabar ga`pler to`mendegi grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq o`zgeshelikke iye boladi.

1. Ga`ptin` bul tu`u`i xabar intonatsiyasina iye boladi. Bunday ga`plerde dawis tolqini ga`ptin` basinda ko`terilip aqirinda pa`seyedi. En` keyingi so`z pa`s aytiladi. Misali: Tan` atti. Ha`m memiz jumislarimizg`a kettik.

2. Xabar ga`plerde ga`p ag`zalari belgili bir ta`rtipte ornalasqan boladi.

3. Xabar ga`plerdin` bayanlawishi feyildin` aniqliq meyil formalarinan ha`m atawish so`zlerden boladi.

Soraw ga`pler

Soraw ga`pler so`ylewshige belgisiz bolg`an bir na`rse, ha`diyse haqqinda biliw aniqlaw ushin qollaniladi ha`m sol tuwrali mag`liwmat aliw ushin juwap talap etedi.

Misali: - Aldin`izdag`i ko`ringen sizin` n`wil emes pe?

- Bizin` awil.

- Anaw mektep pe?

-Awa.

Soraw ga`pler menshiklik o`zgesheliklerge baylanisli ha`r qiyli boladi. Ayirim jag`daylarda tek sorawdi (Ag`am u`ydeme? Sen qayda baratirsan`?) bazda soraw ha`m tan`laniwdi (Qanday suliw qala? Ne degen go`zzalliq?), al geypara jag`daylarda soraw joli menen buyriqti bildiredi. Misali: Tez barmaysan` ba?

Soraw ga`plerdin` ishinde juwap talap etpeytug`in tu`rleri de ushirasadi. Sonliqtan soraw ga`pler aniq soraw ga`pler ha`m ritorikaliq soraw ga`pler bolip bo`linedi.

Ritorikaliq soraw ga`pler juwap talap etpeydi. Bunday ga`pler pikirdi o`tkirlestirip beredi ha`m ha`r qiyli emotsional` ma`ni o`zgeshelikke iye boladi. Tan`laniw, g`a`zepleniw, teshwishleniw, gu`man, shamalaw mazmunin bildiredi. Misali: Qa`yteyin menin` qolimnan ne keledi? Aral ten`izinin` ta`g`dirine kimnin` jani ashimaydi? Ba`ha`r ayinda hawa rayina isenip bolama? O ta`biyat! Ne degen saqiysan`?!

Soraw ga`pler to`mendegi grammatikaliq qurallar ja`rdeminde du`ziledi. O`zine ta`n grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq o`zgeshelikke iye boladi:

1. ma/me, ba/be, she, mi/mi soraw janapayi arqali;

2. soraw almasiqlari arqali;

3. Soraw intonatsiyasi arqali da soraw ga`pler jasaladi. Soraw ga`ptin` bul tu`rinde soraw janapaylari, soraw almasiqlari qatnaspadi. Intonatsiya arqali soraw mazmuni an`latiladi. Misali:

- Atin`iz?

- Altinay.

- Tuwilg`an jilin`iz?

- 1971 - jil.

- Tur, u`yge Gu`lzar keldi.

- Gu`lzar?

Soraw ga`pler an`latatug`in mazmunina qaray soraw-xabar (ondaylar adam janina qalay tu`sinsin), soraw buyriq (Esitip tursan` ba, ya joq pa?) ga`pler bolip bo`linedi.

Buyriq ga`pler

Buyriq ga`pler tin`lawshini birer na`rsege yamasa birer isti orinlawfa buyriq, majbu`rlew, tilek, o`tinish siyaqli mazmundi bildiredi.

Buyriq mazmuni baqiriw, qatti buyiriw, jaliniw, otinish, ruxsat, shaqiriw, ma`sla`ha`t, ken`es siyaqli ha`r qiyli ko`riniste boladi. Misali: Tezirek bar! (buyiriw). Tezirek barsan`shi! (ma`jbu`rlew). Mag`an so`z berin`. (o`tinish).

Buyriq ga`pler to`mendegi grammatikaliq, intonatsiyaliq o`zgesheliklerge iye boladi.

1. Ga`ptin` bul tu`ri buyriq intonatsiyasina iye boladi.

- Bosat jigiterdi !

- Qisqartin`-a !

2. Buyriq ga`plerdin` bayanlawishlari ko`birese buyriq meyildin` 2-bet formasinda boladi.

Misali: Balalarin`a ko`z qulaq bol !

U`stilerine kiyim-kenshek a`per !

Tilek meyilinin` I bet forasinda kelgende tilek o`tinishti bildiredi. Misali: Jerlerdi suwg`ariwdi tez ha`m sapali o`tkereyik !

3. Buyriq meyilinin` III bet formasinda kelgende burin` mazmunin bildiredi. Misali: Jetistirilegn o`nimler zaya bolmasin! Jumista qatan` ta`rtip ornatilsin!

4. Aniqliq, sha`rt meyillerinen boladi. Misali: Bazarg`a barip kelse! Menin` aytqanlarimdi tin`lasan`shi!

- Ju`rin` kettik.

5. Buyrin` ga`plerdin` quraminda ko`binese qaratpa ag`zalar boladi. Misali: Diyxonlar! Jerlerdi egiske tayarlan`!

6. Intonatsiya arqali buyriq mazmun an`latiladi. Alg`a! Ha`mme maydang`a !
U`ndew ga`pler

Ga`pler emotsional o`zgesheligine qaray emotsional ha`m emotsional ha`m emotsional emes g`a`ler bolip bo`linedi. Xabar, soraw, buyriq ga`pler emotsional emes ga`pler al u`ndew ga`pler emotsional ga`pler boladi.

U`ndew ga`pler pikirdi ku`shli emotsional sezimlar menen bildiredi ha`m pa`tli intonatsiya menen aytiladi. U`ndew ga`pler emotsional qatnasti bildiredi. Bunday ga`pler quwaniw, tan`laniw, g`a`zepleniw, ku`winiw siyaqli emotsional sezimlar bildiredi. Misali: Hay-hay tuwilg`an jerdin` samalin-ay!

Hay, ba`rakalla, aman-esen elge qaytipsan`!

U`ndew ga`plerdin`n` mazmuni to`mendegishe boladi.

Pax, ba`ha`r samalinin` jag`imlisin-ay ! Ba`rakalla! Iske sa`t balalarim !

2. Quwaniw, su`winiw.

Su`yinshi, sheshe, su`yinshi, balan` keldi!

3. O`kiniw, ku`yiniw, g`a`zepleniw.

Astawpirilla bala ! Haywan ekensen` barip turg`an !

4. Qiynaliw, qapalaniw, jek ko`riw.

Ah, Jabbarbergen, Jabbarbergen.

Qanday jigit edin`-a!

5. A`rman, ku`lki, kemsitiw.

O`mir tag`i bir aynalip kelse a`rmansiz jasar edim-a!

6. Qutliqlaw, sa`lemlesiw.

Assalawma a`liyikum aqsaqallar !

7. Shaqiriq, su`ren.

Jasasin paraxatshiliq !

Jasasin xaliqlar doslig`I !

U`ndew ga`plerdin` quraminda tan`laq, janapay so`zlar jiyi qllaniladi. U`ndew ga`pler joqari intonatsiya menen aytiladi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Xabar ga`plerdin` grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq o`zgesheligi need?

2. Soraw ga`pler qanday grammatikaliq qural arqali du`ziledi?

3. Buyriq ga`pler qalay du`ziledi ha`m qanday grammatikaliq, intonatsiyaliq o`zgesheligi baq?

4. U`ndew ga`pler qanday mazmundi bildiredi?

5. U`ndew ga`pler qanday grammatikaliq qurallar ja`rdeminde du`ziledi?

Intonatsiyaliq o`zgesheligin tu`sindirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Ubek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.

4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.
7. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Ga`ptin` bas ag`zalari
Baslawish ha`m onin` an`latiliwi

1. Baslawishtin` an`latiliwi.
2. Baslawishtin` du`zilisi boyinsha tu`rleri.

Baslawish qaysi so`z shaqabinan bolmasin, qanday ma`ni an`latpastan ol ataw sepliginde turadi. Ataw sepliginin` formasi baslawishtin` ga`pte tiykarg`i ornin belgilewshi grammatikaliq ko`rsetkish.

Baslawish xizmetinde keletug`in tiykarinan atliqlap ha`m substantivlesken so`z shaqaplari, almasiqlar. Sonday-aq, hpeket atin bildipetug`in feyil so`zler de ga`pte baslawish bolip keledi.

Baslawish ga`pte to`mendegi so`z shaqaplari arqali bildiriledi:

1. Atliq so`zlerden bolg`an baslawish:

Jumagu`l Kegeylinin` boyina qaray ju`pdi. Paxta-xaliq baylig`i.

2. Almasiq so`z shaqabinan bolg`an baslawsh. Olar to`rt atti alip ketti. Minaw-Xojako`l, anaw-Amiwda`r`ya. Ha`mmemiz dalag`a shiqtiq.

3. Kelbetlik arqali bildirilgen baslawish. U`lkeni on jasta, kishkenesi segizde. Uge kelgenlerdin` sapi sinlisi menin` dayim. Ma`pt maydanda belgili.

4. Sanliq arqali bildirilewi: Jeti ekige bo`linbeydi. Birewi u`y tazalaydi, ekinshisi awqat pisiredi.

5. Ha`reket ati feyili baslawish xizmetinde keledi. Demaliw-densawliqqa paydali. Awqat pisiriw, kir juwiw ku`ndelikli jumisimiz.

6. Kelbetlik feyil ataw sepliginde turip atliq xizmetinde kelgende baslawish boladi. Ju`rgen da`r`ya, otirg`an boypa. Otirg`anlap jalt qapadi. Qiymildag`an qip asap.

7. Ra`wish so`zler arqali bildiriledi. Ko`p qooqitadi, teren` batiradi. Bu`gin - bayram, erten`-demalis ku`ni. Jalqawdin` erten`i tawsilmaydi.

8. Tan`laq so`zlerden: Adamlardin` yapirmayi jaman. Uzaqtan ura esitildi.

9. Eliklewish so`zlerden de boladi. Gu`ldir-saldir toqtawsiz esitilip turar edi. Bir waqta sho`jelerdin` shu`yik-shu`yki de ting`an edi.

10. Bar ha`m joq so`zleri baslawish xizmetinde qollaniladi.

Bar birewin soyadi, joq ekewin soyadi. Bar barin beredi, joq nesin beredi.

Baslawishlar du`zilisine qaray dara, qospa, ken`eytilgen baslawish bolip u`shke bo`linedi. Jeke so`zlerden bolg`an baslawishlap dapa ag`za boladi. Eki yamasa bir

neshe so`zden bolg`an baslawishlap qospa baslawish boladi.

1. Sostavli qospa atliqlar ga`pte bip baslawish xizmetinde qollaniladi. Misali: «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi bizin` en` su`wikli gazetamiz.

2. Ta`riyplewshi atamalar neshe so`zden bolwina qaramastan ga`pte bir baslawish boladi. Misali: Sol awilda Ernazar usta degen bir kisi bar edi.

3. Atliq, sanliq, almasiq yoki eki almasiq soʻz bir predmettin` atin bildirip qospa baslawish boladi. Misali: Olar u`shewi birge kelgen. Adaspastan jalg`iz o`zi awildi tawip alipti.

4. Sintaksislik jaqтан tutas soʻz dizbekleri ga`te bir qospa aqza boladi. Misali: Bilegi ku`shli birdi jig`adi, bilegi ku`shsiz min`di jig`adi.

5. Turaqli soʻz dizbekleri ga`pte bir qospa baslawish xizmetinde qollaniladi. Misali: Awzi ku`ygenlep u`plep ishedu. Birden ala jipti kesisiw jaqsi emes.

6. Ataw sepligindegi qospa feyiller, ha`reket ati feyiller ga`pte qospa baslawish boladi. Misali: Qosiq aytiw ha`r kimnin` qolinan kele bermeydi. Saz shertiw u`lken o`ner.

Ken`eytilgen baslawishlar feyil toplamlarinan boladi. Misali: Jerdin` zu`ra`a`tiligin arttiriw-bas waziypa. Tirnaldin` erte keliwi-jaqsiliqtin` nishani.

Ga`pte ayirim jag`daylarda baslawish bolmawi da mu`mkin. To`mendegi jag`daylarda baslawish bolmawi da mu`mkin.

1. Bayanlawish buyriq meyilinen bolg`anda: Misali: Tez bar.

2. Bayanlawishtag`ippedikativlik affiksler (II-III-bet) baslawishta bildirip turg`anda. Misali:Awilg`a keldim. Onin` menen so`ylestin` be?

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Baslawish ne ushin bas ag`za boladi?

2. Baslawish qaysi soʻz shaqplarinan bildiriledi?

3. Qospa ha`m ken`eytilgen baslawishlarg`a misallar keltirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`ebiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.

6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

7. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Bayanlawish ha`m onin` an`latiliwi

1. Bayanlawish predikativlikti bildiretug`in tiykarg`i bas ag`za.

2. Bayanlawishtin` an`latiliwi.

3. Atawish ha`m feyil bayanlawish.

4. Bayanlawishtin` du`zilisi boyinsha tu`rleri.

Bayanlawish predikativlikti bildiretug`in, ga`pti du`ziwshi tiykarg`i bas ag`za. Bayanlawish ga`ptin` tiykarg`i bas ag`zasi bolg`anliqtan ga`ptin` grammatikaliq kategopiyalari-bet, ma`ha`l, modal`liq, kommunikativlik maqset bayanlawishqa qarap aniqlanadi. Bayanlawish ga`pte pikirdi bayanlaytug`in bo`legi. Bayanlawish baslawishtin` is-ha`reketin, kim, ne haqqinda ekenligin, predmetti ha`m waqiya ha`diysenin` belgisin bildiredi.

Bayanlawish tu`rkiy tillerde ga`ptin` aqirinda turadi ha`m baslawish penen kelisiw joli menen baylanisadi.

Ga`plerdin` tasiyiqlawshi yaki biykarlawshi ekenligi de bayanlawish arqali belgili boladi. O`ytkeni, bayanlawishqq bolimsizliq qosimtalari qosiliw arqali biykarlawshi ga`pler du`ziledi. Misali : Alma pisti. Alma pisedi. Murat keldi. Murat kelgen joq.

Ga`pte baslawish tiykar`i bas ag`za bolg`an menen de ga`pti du`ziwde bayanlawish aa`riqsha orin tutadi. Baslawish tek temani bildiredi, al sol tema haqqindag`i ha`reket belgiler bayanlawish arqali beriledi. Bayanlawish ga`ptin` tiykar`i belgisi predikativlikti ko`psetetug`in en`n`za`pu`p bo`lek. Ga`pke ta`n bolg`an modal`liq, waqit, bet ha`m intonatsiyaliq pu`tinlik bayanlawish arqali g`ana belgili boladi. Bayanlawishtin` ma`nisi ha`m grammatikaliq formasi onin` baslawish penen qatnasina ha`m qanday so`z shaqabi arqali bildiriliwine baylanisli.

Bayanlawish ko`binese, feyil so`z shaqabi apqali an`latiladi. Feyiller predikativlik o`zgeshelikti o`zinde aniq ko`rsete aladi. Sonliqtan, bir feyil so`zdin` o`zi de bir ga`pti payda etiw mu`mkin.

Misali: Oqidim. Keldim. Bardim. Bayanlawish basqa so`z shaqabi arqali da an`latiliwi mu`mkin. Usi o`zgeshelikke qarap bayanlawishlar atawish bayanlawish ha`m feyil bayanlawish bolip ekige bo`lnedi.

Feyil bayanlawish

Feyil o`zinin` leksika-grammatikaliq o`zgesheligine qarap bayanlawish xizmetinde qollaniwg`a ju`da` sa`ykes so`z shaqabi. Feyil bayanlawish baslawishtin`, yag`niy predmettin` is-ha`reketin bildiredi. Bayanlawish xizmetinde keletug`in ha`r bir feyil so`zdin` o`zine ta`n o`zgesheligi bar.

1. Aniqliq meyil formasindag`i bayanlawishlar haqiyqiy bolg`an, bolip atirg`an yaki bolatug`in ha`diyselerdi bayanlaydi.

Misali: `Olar jerlerdi tegisledi. Salmadan suw ag`ip tup. 2. Buyriq, tilek meyilindegi feyillep arqali an`latilg`anda buyiriw, o`tinish, tilek siyaqli ma`nilerdi an`latadi. Misali: `Bar, atan`di shaqirip kel. Bizler bir oylasip alayiq.

3. Sha`rt meyilinen bolg`an feyil bayanlawish ko`binese bag`inin`qili qospa ga`ptin` bag`inin`qi ga`pinin` bayanlawishi bolip keledi. Misali: Sheshennen sheshen shiqsa, awzi-basi jibip-jibip. Apam kelse, bizlep ketemiz.

Eger jay ga`ptin` bayanlawishi bolip kelse tilek, o`tinish ma`nilerin bildiredi. Misali: Universitetti tabisli tamamlasam. Jaslardi ta`rbiyalawg`a o`z u`lesimdi qossam.

4. Kelbetlik feyillerden bolg`an bayanlawish: Esiktin` aldina gu`ller egilgen. Jaylar suliw etip saling`an.

5. Hal feyil formasindag`i bayanlawishlar. Japtag`i muzlar ertipti. Sen kelgenshe, bizler ku`te turamiz.

6. Ha`reket ati feyiller bayanlawish xizmetinde keledi. Misali: Onin` waziypasi salini oriw, tu`weklew. No`kis qalasi gu`llenbekte.

Atawish bayanlawish

Bunday bayanlawishlar feyilden basqa so`z shaqaplari arqali bildiriledi.

1. Bayanlawishlar atliqtan bolg`anda baslawishtin` kim, ne ekenligin, ka`sibin, ornin bildiredi. Misali: O`zbekstan Respublikasinin` paytaxti-Toshkent. Toshkent suliw qala. Men studentpen. Ag`am mug`allim. Ha`me atizda.

2. Bayanlawishlar kelbetliklerden de boladi. Kelbetlik predmettin` belgisin bildiretug`in bolg`anliqtan kelbetlikten bolg`an bayanlawishlar predmettin` predikativ belgisin bildiredi. Misali: Suw tiniq. Ko`l teren`. Tan`g`i taza hawa da mayday jag`imli.

3. Sonliqtan bolg`an bayanlawishlar. U`yge kelgenler-u`shew. Onin` jasi otizlarda. Bu`gin-aqirap ayinin` segizi.

4. Almasiqtan bolg`an bayanlawishlar. Betlik, o`zlik, siltew, soraw almasiqlari bayanlawish xizmetinde qollaniladi. Misali: Nurlibaydin` uli da, qizi da-usi. O`mirinin` jalg`asi sen. Bulardin` barlig`in tayaplag`an o`zim. Sen kimsen`? Balan` qaydi?

5. Ra`wishten bolg`an bayanlawishlar: Barliq ra`ishler bayanlawish waziypasinda kele bermeydi. Waqit, orin, mug`dar-da`reje ra`wishler bayanlawish boladi. Misali: Jasi u`lkenler ishte, balalar sirtta. Jumis ko`p, adam az. Dem alatug`in ku`n-erten`.

6. Eliklewish so`zlerden pn`latilg`an bayanlawishlar. A`tirap jim-jipt. U`sti basi malpaq-salpaq. U`ydin` ishi ulishuw-qumg`g`wit.

7. Modal` so`zlerden bolg`an bayanlawishlar: Mektebimizge komp`yutep kerek. Na`ma`rt jigiti nege da`rka`r.

8. Bar ha`m joq so`zleri bayanlawish bolip keledi. U`yde ag`am bar, apam joq. Awilimizda u`lken ko`l bar.

9. Atawish so`zlerge -niki/-diki qosimtalari jalg`anip ga`pte bayanlawish xizmetinde qollaniladi ha`m zattin` kimga tiyisliligini bildiredi. Misali: Kitap meniki. Ko`ylek Sa`liymaniki.

Bayanlawishlar du`zilisi boyinsha dara, qospa, ken`eytilgen ag`za bolip keledi.

Qospa bayanlawishlar qospa feyillerden, atawish so`zler menen feyillerdin` dizbeklesiwinen, ko`mekshi feyillerdin` dizbeklesiwinen boladi.

1. Atawish so`zler menen feyillepdin` dizbeklesiwinen qospa bayanlawishlar an`latiladi. Misali: Hawa salqin tartti. Atizda jumis isleydi jaqsi ko`remen. Inim mug`allim bolip isleydi.

2. Qospa feyillerden: Shig`armani jazip boldim. Balalap qosiq aytti. Bizlerdi jaqsi ku`tip aldi.

3. Eliklewishler menen feyillerdin` dizbeklesiwinen: A`tirap jarq ete qaldi. Tosinnan shiqqan seske selk ete qaldim. Awil ishi tim-tiris boldi.

4. Frazelogiyaliq so`z dizbekleri ga`pte bir ag`za qospa bayanlawish boladi. Misali: Ol qizg`a na`zer tasladi. Bul ga`pti esitip to`be shashi tik tupdi. Olar birotala ala jipti kesisti.

5. Atawish so`zler modal` so`zlerdin` dizbeklesiwinen: Bul jigiti agrnom shig`ar. Kiyatirg`an mug`allim bolivi mu`mkin.

6. Atawish so`zlerdin` dizbeklesiwinen: Paxta-xaliq baylig`i. Tog`ay awildin` arg`i shetinde.

Ken`eytilgen bayanlawishlar feyil toplamlarinan boladi.

Bizin waziypamiz Watanimizg`a xizmet etiw.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Bayanlawish ne ushin bas ag`za boladi?
2. Feyil bayanlawishtin` atawish bayanlawishtan o`zgesheligi need?
3. Baslawish ha`m bayanlawishtin` kelisiw usilinda baylanisiwin tu`sindirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.
4. Baskakov N.A. Prostoe predlozheniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.
5. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Ga`ptin` ekinshi da`a`rejeli ag`zalari

Toliqlawish

1. Toliqlawish ha`m onin` an`latiliwi.
2. Toliqlawishtin` tu`rleri.
3. Tuwra toliqlawish.
4. Qiya toliqlawish.
5. Toliqlawishtin` du`zilisi boyinsha tu`rleri.

Ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zalari ga`ptin` mazmunin toliqtirip, ken`eytip keledi. Olar ga`pte birer ag`zag`a, ko`binese bas ag`zalarg`a qatnasli bolip keledi. Ekinshi da`rejeli ag`zalardin` biri-toliqlawish. Toliqlawish ga`p ishinde ha`reketke baylanisli predmetti bildiredi. O`zi baylanisli bolg`an so`z benen basqariw usilinda baylanisadi. Ga`p ishinde tiykarinan bayanlawish penen baylanisli boladi.

Toliqlawish-bayanlawishti zatliq ma`nide tu`sindirip, is-ha`rekettin` ob`ektin bildiretug`in ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zasi. Misali: Men dostimdi apasi menen ko`rdim. Misaldag`i dostimdi, apasi menen predmetti, yag`niy ha`rekettin` ob`ektin ko`rsetedi.

Toliqlawishlar qandayda bir seplik jalg`awinda turadi. (ataw, yielik seplikten basqa) ha`m sol sepliklerdin` sorawlarina juwap beredi.

Sonday-aq, toliqlawishlar so`zler (tirkewishler) menen keledi. Bunday jag`dayda kim menen? ne menen? kim haqqinda? ne haqqinda? Sorawlarina juwap beredi.

Toliqlawishlar ga`p ishinde o`zi baylanisli bolg`an so`zge bag`inip baylanisadi. Bul so`z ko`pshilik jag`dayda feyil so`z boladi da, al ayirim jag`daylarda atliq, kelbetlik, ra`wish te bolawi mu`mkin. Mis: Birewden ekew jaqsi.

Toliqlawishlar ob`ektge baylanisli bip neshe morfologiyaliq ma`nilerdi bildiredi.

- 1) adamdi: Inimnen xat aldim.
- 2) predmetti: Ag`amlar salini orip aldi.
- 3) orindi: Bizler Moskvani ko`rdik.

- 4) mug`dardi: Qoylardin` ekewin alip ketti.
- 5) ha`reketti: Qosiq aytiwdi jaqsi ko`remen.
- 6) hlatti: Oylawg`a waqtim joq.
- 7) siltew: Men buni sog`an aldim.

Toliqlawishlar predmetti an`latatug`in so`zler bolg`anliqtan ga`p ishinde ko`binese atlin` yamasa atliqlasqan so`zlerden bolip keledi.

1. Atliq so`z shaqabinan an`latilg`an toliqlawishlar. Misali: Bizler biydaydi qirmang`a u`ydik. Men mug`allimimiz tuwrali gazetadan oqidim.

2. Almasiqtan bolg`an toliqlawish: Men heshkimnen hesh na`rseni jasirmayman. Bug`an sen o`kpelemey aq qoy

3. Kelbetlikten: Substantivlesken kelbetlikler ga`pte toliqlawish bolip keledi.

Misali: Jamannan qash, jaqsig`a jantas. U`lkenlerdi siyla, kishkenelerge g`amhorliq et.

4. Sonliqan: Birewin men alaman, ekinshisin sen al. To`rttin` birine diyqan turar, ten` bol,-dedi Aydos baba. Ju`zden ju`wrik, min`nan tulpar.

5. Substantivlesken kelbetlik feyiller ga`rte toliqlawish bolip keledi. Misali: Oqig`anin`di aytip bep. Baratug`inlardi alip ket.

6. Ha`reket ati feyilden: Sen oqiydi da kelistipe almadin`. Jaqsi jasaydi menen u`yrensen` boladi.

7. Modal` so`zlerden: Keregin`di alip ket.

Toliqlawishlar ha`reket o`zine o`tken yaki qaratilg`an predmetti bildiredi. Sonliqtan ha`reket penen predmet arasindag`i qatnasina, grammatikaliq bildiriliwi ha`m ma`nisine qaray tuwra ha`m qiya toliqlawish bolip bo`linedi.

Tuwra toliqlawishlar ha`reket o`zine o`tken predmetti o`rpsetedi, al qya toliqlawishlar ha`reketke basqa jol menen qatnasli bolg`an predmetti bildiredi. MisaliU` Bul ga`plerdi Jumagu`lge aytiwim kerek. Erten` Jumagu`l menen ushirasaman. Misallardag`i ga`plerdi-tuwra toliqlawish, al Jumagu`lge, Jumagu`l menen-qiya toliqlawish.

Tuwra toliqlawish

Tuwra toliqlawishtin` tabis sepliginde keliwinin` o`zi onin` awispali feyil menen baylanislig`in, awispali feyil ag`za ta`repiyen basqapilatug`inlig`in ko`rsetedi. Misali: Ko`rdin` be? Awispali feyili tabis sepligindegi so`zdi talap etedi. Anardi ko`rdin` be? So`ylewde ba`rha` kimdi? Sorawin talap etedi.

Tuwra toliqlawishlar ha`reketke tikkeley baylanisli bolg`an predmetti bildiretug`in ashiq ha`m jasirin tabis sepligindegi toliqlawishlar boladi. Tuwra toliqlawishlardin` aniq ha`m jasirin tabis sepliginde qanday da stil`lik, semantikaliq parq qiladi. So`ylewshi ha`m tin`lawshig`a burinnan ma`lim bolg`an predmetti bildirgende tabis sepligi jalg`anadi, al uliwma predmetti bildirgende tabis sepliginin` qosimtasi jalg`anbaydi. Misali: Otin a`kel. Otindi a`kel. Tuwra toliqlawishlar to`mendegi jag`daylarda ashiq tabis sepliginde turadi.

1. Menshikli atliqlar ashiq tabis sepliginde keledi. Misali: Men ko`rdim dep aytilmaydi. Awilda Anar mug`allimdi ushirattim.

2. Almasiq so`zlerdi bildirilgende ashiq tabis sepliginde turadi. Men seni izlep keldim. Hesh kimdi ko`re almadin` ba?

3. Aldinda o`zine ta`n aniqlawishi bar tuwra-toliqlawishlar ashiq tabis sepliginde turadi. Misali: Men keshegi qizdi ko`rdim. Basliq bergin wa`desin orinlasin.

4. Kelbetlik feyiller zatlasir qollaniladi:

Jaqsini ha`mme siylaydi. Issini o`zin`e bas, jaqsa qon`sin`a bas.

5. Eki yamasa bir neshe toliqlawish bir-birine salistirmali aytilg`anda: Men onin` jaqsisin asirip, jamanin jasirip ju`rsem.

6. Tuwra toliqawish baslawishqa usas so`z benen berilgende:

Bul zamanda adam adamdi siylaw kerek.

7. So`ylewshi menen tin`lawshig`a belgili bolg`an predmetti bildirgende: Kitapti a`keldin` be? Qosiqti yadlaw kerek.

8. Predmetlerdi bildiretug`in so`zler salistirmali ma`nide berilgende; Ol jen`gesine qarag`anda dayisin jaqsi ko`redi.

Tuwra toliqlawishlar to`mendegi jag`daylarda jasirin tabis sepliginde turadi.

1. Tuwra toliqlawishlar qanday da belgisiz, uliwma predmetti bildirse tabis sepliginin` qosimtasi jalg`anbaydi. Misali: Ol ku`ni-tu`ni kitap oqiydi. Tawda bulaq ko`rdik.

2. Birgelkili toliqlawishlardin` aldiqq`ilari jasirin tabis sepliginde turadi. Misali: Anar, Altin, Gu`lzardi ko`rdim. Kitap, qag`az, qa`lemin`di alip kel.

To`mendegi qospa feyiller tuwra toliqlawish dep qaralmaydi. Misali: qosiq aytiw, saz shertiw, jumis islew, ot jag`iw, qazan asiw h.t.b.

Tuwra toliqlawwshtin` jalg`awi, jalg`awsiz keliwi ga`ptegi orin ta`rtibine de baylanisli boladi. Toliqlawish bayanlawishtan basqa ag`zalar menen kelip qashiq tursa tabis sepligi jalg`ang`an boladi. Misali: Inim kiyimlerin u`yge a`kelip tasladi.

Bayanlawishtan aldin kelgende jasirin tabis sepliginde turadi. Misali: Bazardan kiyim aldi. Mallarg`a sho`p saldi.

Qiya toliqlawish

Bapis, shig`is, opin sepliklepinde tupg`an kimgе? Nege? kimnen? Neden? Kimde? Nede? Sorawlarina juwap beretug`in ha`m tirkewishler menen dizbeklesip kelip predmet ma`nisin bildiretug`in toliqlawishlar qiya toliqlawish delinedi. Qiya toliqlawish awispasiz feyil menen baylanisip keledi.

Qiya toliqlawish bildiretug`in ma`niler onin` grammatikaliq formasina, leksikaliq o`zgesheliklerine baylanisli boladi.

1. Baris sepligindegi qiya toliqlawishlardin` ma`nileri.

1) birer na`rse ya ha`reket qaratilg`an adamdi yaki predmetti an`latadi.

Mis: Men xatti Da`niyarg`a uzattim. Egiske traktorlar ajratildi.

2) Birer na`rse eki predmet arnalg`an adamdi bildiredi. Mis: Buni sag`an alg`an edim. Ko`ylekti Jumagu`lge aldim.

3) Is-ha`reketin` orinlaniwina tiykar bolg`an predmetti an`latadi. Mis: Ha`wizdi suwg`a toltirdi. Elimiz tog`ayg`a bay.

4) Ka`sip-o`ner qa`nigelikti bildiredi. Gu`lzar mug`allimlikke oqip atir.

5) Logik sub`ektti bildiredi. Alasig`a altaw az, beresige besew ko`p. Joqqa ju`wpik jetpeydi.

6) Uqsatiw ma`nisin bildiredi. Mis: sizdi birewge usataman.

2. Shig`is sepligindegi qiya toliqlawishtin` ma`nileri.

1) Zattin` neden islengenligin, materialin bildiredi. Mis: Oramal ju`nnen toqilg`an. Jay gerbishten saling`an.

2) Wqiya yaki ha`diysenin` kimnen ya neden shiqqanlig`in bildiredi. Mis: Bul ga`p Ka`rimnen shiqqan. Baladan xat kelipti.

3) Salistirilg`an predmetti bildiredi. Ol mennen eki jas u`lken. Attan biyik, iyttan alasa.

4) Is-ha`rekettin` adamg`a yamasa basqa predmetke qapatilg`anin bildipedi. Qasim o`zinin` doslarina ko`p gu`rrin`ler aytip bergen.

5) Ha`reket arnalg`an predmetti bildiredi. Bu`gingi ilmiy ken`eske alimlar ko`birek jiyinalip atir.

6) Is-ha`reket islengen zatliq orindi bildiredi: Ol xatti qaltasina saldi. Sa`nem qolindag`i eki sho`rekti dastu`rxang`a qoydi.

3. Orin sepligindegi qiya toliqlawishtin` ma`nileri.

1) Is-ha`rekettin` iske asiw ob`ektin bildiredi: Burin ko`birek krovatta jatatug`in edi, endi taza hawada dem alg`andi jaqsi ko`redi.

2) Is-ha`reket iyesinin`, predmettin` turg`an orni ma`nisindegi ob`ektti bildiredi. Eki qolinida jiltip, juqa qolg`ap bar. Murtlash kisi ele bayag`i skameykada otirg`an eken.

4. Qiya toliqlawishlar tirkewishler menen bildirgende to`mendegi ma`nilerdi bildiredi.

1) menen tirkewish menen kelgende birgeliklik, ortaqliq ma`nilerdi bildiredi. Mis: Gu`ljan atasi menen bul awilg`a eki prt kelgen edi.

2) Is-ha`reketti islewshi predmetti bildiredi. Mis: Tashkentke poezd benen ketemiz.

3) Is-ha`eket qaratilg`an materialliq, zatliq ma`nilerdi bildiredi. Shapwalap aziq-awqatlar menen ta`miyinlendi.

4) arqali tirkewishi menen kelgen qiya toliqlawishlar is-ha`rekettin` iske asiw quralin bildiredi. Mis: Men onin` menen telefon apqali so`ylestim.

5) ushin tirkewishi is-ha`rekettin` birewge arnalg`anin bildiredi. Mis: Kitaplar studentler ushin alip kelindi.

6) tuwrali, haqqinda tirkewishleri is-ha`rekettin` kim, ne haqqinda ekenligin bildiredi. Mis: Men sen haqqinda Abattan esittim.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zalarinin` bas ag`zalardan o`zgesheligi need?

2. Toliqlawish qaysi so`z shaqaplarinan an`latiladi?

3. Tuwra toliqlawish penen qiya toliqlawishtin` o`zgesheligin tu`sindirin` .

A`debiyatlar:

1. Ha`irgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.

4. Glomov A., Asqarov M. Hozirgi 3zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987

5. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike.

Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

6. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Aniqlawish

1. Aniqlawish ha`m onin` an`latiliwi.
2. Aniqlawishtin` tu`rleri: jupkeplesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar.
3. Aniqlawishtin` du`zilisi boyinsha tu`rlepi.
4. Ayqinlawish-aniqlawishtin` ayriqsha tu`u`i.

Aniqlawish predmettin` belgisin bildiretug`in ekinshi da`rejeli ag`za. Sonliqtan aniqlawish predmet ma`nisin bildiretug`in ga`p ag`zalarinin` (baslawish, toliqlawish, atawish, bayanlawish) ha`r qiyli belgilerin aniqlap keledi. Toliqlawish ha`m pisiqlawishlar bayanlawishqa baylanisli bolip kelse, aniqlawishlar qaysi ag`zani aniqlasa sol ag`zanin` aldinda turadi. Onin` keyninde aniqlaytug`in o`o`zi boliwi tiyisli. Eger onday edi bolmasa aniqlawish bola almaydi. Mis: Ol jaqsi. Ol jaqsi adam edi.

Aniqlawishlar aniqlaytug`in so`zi menen jupkeplesip ha`m izafetlik usillarda baylanisadi. Usi o`zgesheligine qarap aniqlawishlardi o`zbek tilinde sipatlawshi, qaratiwshi, al qazaq tilinde sapaliq ha`m menshikli aniqlawishlar dep eki tu`rge bo`ledi. Al «Ha`zirgi qaraqalpaq tili» sintaksisinde jupkeplesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar dep bo`linedi.

Solay etip, aniqlawishlar predmet ma`nisin bildiretug`in so`zlerdi aniqlap kelip qanday? Qaysi? Neshinshi? Kimnin`? Nenin`? qashang`i? Qayjerdegi? Sorawlarina juwap beredi. Mis: Altin ku`nnin` nurli sa`wlesi menen apalasip, jelpip esken sa`wirdin`, jipektey jumsaq mayda samali adamg`a og`ada jag`imli. Sa`wirdin` samalina apalasip kelip turg`an, jan`a-shig`ir kiyatirg`an ko`k sho`plerdin` jupar iyese janli ja`niwarlardin` basin eriksiz ko`tertkizgendey edi.

Jupkeplesiw usili menen baylanisqan aniqlawishlar to`mendegi so`z shaqaplarinan boladi.

1. Kelbetliklep ko`pshilik jag`dayda aniqlawish bolip keledi.

Mis: Jasil japiraqlap qoyih saya bepip tur, apasinda appaq jaylap ko`rinedi. Aqilli adam qop bolmaydi. Tilimizde kelbetliktin` predmettin` waqitliq ha`m orinliq belgilerin bildiretug`in tu`rleri ga`pte aniqlawish bolip keledi.

- Mis: Keshegi adam agponom qusaydi. U`degi esapti bazardag`i nirq buzadi.

2. Kelbetlik feyilden: Keler esigin`di qatti jappa. Islenetug`in jumislap oylasip alindi.

3. Eki atliq qatar kelip aldin`g`isi son`g`isinin` neden islengenligin materialin bildirip aniqlawish boladi. Mis: On` qaptaldag`i ag`ash ka`t qoyilg`an. Mine, altin gu`z de keldi. Mashina tas joldin` aldina kelip toqtadi.

4. Sanliqtan: Ku`n ayg`ansha on segiz bala jiynaldi. Balalarda ekinshi bo`lmege apardi.

5. Almasiqlardan: Bul qizdi men keshe ko`rgen edim. Geypara adamlardin` o`segine qalmayiq.

6. Ra`wishlerden: Ko`p so`zler aytili. Mol zu`ra`a`toplandi.

7. Eliklewish so`zlerden: Da`lizden tars-tars ayaq dawisi esitildi.

8. Modal` so`zlerden: Kerek na`rseler alindi.

Izafetlik aniqlawishlar. Bunday aniqlawishlar iyelik sepligindegi so`z benen tartim jalg`awindag`i so`zdin` dizbeginen keliwi arqali bir predmet yaki zattin` tiyisli yaki qarasli bolg`an adamdi yaki predmetti bildiredi. Iyelik sepligindegi so`z aniqlawish al tartim jalg`awindag`i so`z aniqlawishi bolip keledi.

1. Atliqlar iyelik sepliginde aniqlawish bolip keledi.

Mis: Gu`lziyranin` isi on`ina aynaldi.

2. Kelbetlikten: Jaqsinin` jati bolmas, jamannin` uyati bolmas.

3. Sanliq: Birinshisinin` boyi uzin, ekinshisinin` boyi kelte.

4. Almasiq: Menin` sin`lim Toshkentte oqiydi.

5. Atawish feyil: Oqiwidin` paydasi ko`p.

6. Kelbetlik feyil: Kelgenlerdin` birewin de tanimadim.

Izafetlik aniqlawishlar eki tu`rli bolip keledi. Iyelik sepliginin` qosimtasi jalg`anip yaki jalg`anbay qollaniladi. Aniqlawishg`a iyelik sepliginin` qosimtasi jalg`ang`anda ol so`ylewshi ha`m tin`lawshig`a burinnan tanis bir belgini bildiredi. Mis: terektin` japirag`i, ananin` iqlasi, dostin` isi.

Eger aniqlawish uliwma belgini bildirse konkret bir na`rse na`zerde tutilmasa onday aniqlawishqa iyelik sepliginin` qosimtasi qosilmaydi. MisU` Atalar so`zi, ana muhbbati, mashina remonti. Izafetlik aniqlawishlarda to`mendegi jag`daylarda iyelik sepliginin` qosimtasi jalg`anbaydi.

1. Abstrakt atliqlardan bolg`anda: Baxit qusi, o`mir bosag`asi t.b.

2. Predmettin` atin bildirgende: Berdaq ko`shesi, o`zbek xalqi, No`kis qalasi, A`jiniyaz mektebi. Bular ga`pti bip ag`za dep qaraladi.

Izafetlik konstruktsiyalar ha`mme waqit qatar kele bermewi mu`mkin. Mis: Garrinin` kishkene aqlig`i u`yine ele kelmegen edi. Sonday-aq izafetli konstruktsiyalardin` ha`mmesi aniqlawish ha`m aniqlawishi bola bermeydi. Bir ag`za dep qaralatug`in jag`daylar da ushirasadi.

Mis: Jazdin` issi ku`nleri baslandi. U`ydin` ishi ele uyqilamag`an eken. Ku`nnin` sa`wlesi o`jirenin` ishin tu`sip tur.

Ayqinlawish

Ayqinlawish aniqlawishtin` ayriqsha tu`ri. Ol predmettin` qosimsha, basqasha atin bildiretug`in aniqlawishlar. Bunda predmettin` qosimsha bildirilgen ati sol predmettin` belgisi dep qaraladi.

Ayqinlawishlar eki atliq so`zdin` jupkerlesiw arqali baylanisip, birewi ayqinlawish, al ekinshisi ayqinlawshi ag`za dep qaraladi. Mis: Jiyen jiraw, Jan`abay palwan, Ernazap alako`z, doktop Xalmuratov t.b. Bunday so`zler ga`pte bir ag`za dep qaraladi.

Mis: Mektep direktori Ta`jen Izimbetov orta boylidan kelgen, ha`r so`zin ku`ta` salmaqlap, niqlap so`yleytug`in adam.

Ayqinlawish adamnin` laqabin, xizmetine baylanisli atag`in, da`rejesin, qa`sibin bildiredi. Ayqinlawishlar adam atlarinan aldin yaki keyin kele beriw mu`mkin. Mis: Ayapbepgen shayir, Erjan siypan` t.b. leytenant Elmuratov, professop Ma`mbetov t.b. Ayqinlawishlar eki-u`sh so`zden de boliw mu`mkin.

Mis: 10-klass oqiwshisi Muratova, qaraqalpaq xaliq shayiri Abbaz Dabilov.

Ayqinlawishlar predmettin` to`mendegi belgili, qa`siyetlerin bildiriwi mu`mkin.

1. Ataq, da`rejesin bildiredi. Serjant Muratov, professop Berdimuratov, dotsent Esemuratov.

2. Ka`sip, mamanlig`in bildiredi. Men`limurat mug`allim, sawinshi Gu`ljamal, traktorshi Jamal.

3. A`melin, xizmet da`rejesin bildiredi: Prezident I.Kapimov.

4. Tuwisqanliq atamalardi bildiredi: Hurman ata, Qizlargu`l jen`gey, Uljan sheshe.

5. Jinisin bildiredi:U` ul bala, qiz bala.

6. Laqabin bildiredi: Jiyenshe sheshen, O`mirbek laqqi. Erjan siypan`.

7. Adamnin: Gu`laydin` a`kesi Sepali, Sultannin` balasi Murat t.b.

Eki atliq juplasip qanday ka`sipke qatnasig`in bildiredi.Mis: letchik-kosmonavt, vrach-terapevt.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Aniqlawish ga`pte qanday xizmet atqaradi?

2. Jupkerlesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar qaysi so`z shaqabinan an`latiladi?

3. Jay, qospa, ken`eytilgen aniqlawishlardi misallar menen tu`sindirin`.

4. Ayqinlawishlarg`a misallar keltirin`.

A`debiyatlar:

1.Ha`zirg`i qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

4.Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

5. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Pisiqlawish.

1. Pisiqlawish ha`m onin` an`latiliwi.

2. Pisiqlawishtin` tu`rleri.

3. Pisiqlawishtin` tolqqlawishtan ayirmashilig`i.

Ga`ptin` so`zler bir-biri menen o`zara grammatikaliq baylanisqa tu`sip belgili ga`p ag`zasi xizmetin atqaradi. Pisiqqawish-ga`ptegi atqaratug`in xizmetine qaray ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zalarina kiretug`in sintaksislik kategoriya. Pisiqlawish kategoriyasi ha`zirgi qapaqalpaq tilinde M.Da`wletovtin` «Qaraqalpaq tilinde pisiqlawish kategoriyasi» degen miynetinde (No`kis, 1982) arnawli tu`rde izertlegen. Bul miynette pisqqlawish ha`m onin` tu`rleri, sintaksislik o`zgeshelikleri, ga`ptegi orin ta`rtibi haqqinda so`z etiledi.

Pisiqlawish ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zasi bolip is-ha`rekettin` orinlasiw jag`daylarin isleniw usilin ha`m sog`an baylanisli orin, waqit, sebep, maqset, sha`rt, mug`dar, da`rejesin ko`rsetedi. Demek, pisiqlawish is-ha`rekettin` birer belgisin bildiretug`in ga`p ag`zasi. Sonliqtan pisiqlawish ga`p ishinde bayanlawish ag`zag`a baylanisli boladi, oni tu`sindiriwin ag`za xizmetin atqaradi. Mis: Qa`dir

muzdin` u`stinde ersili-qarsili ju`rdi, piyadalap ketti. Kempir izinen tigilip qaradi. Ol awilg`a qaray ketti. Qalin` tog`aydi jampirip kiyatipman. Boyanliqqa kirdim.

Misallarda ko`rgenimizdey pisiqlawish feyilden bolg`an ag`zanin` aldinda turadi. Mis: Pisiqlawishlar qashan? qay waqitta? qay jerde? t.b. sorawlarg`a juwap beredi. Biraq barliq waqitta pisiqlawish bola bermeydi. Mis: Jiynalis erten`. Adamlar atizda. Bunda ga`ptin` keyninde bayanlawish boladi. Pisiqlawishlar to`mendegi so`z shaqaplari arqali bildiredi.

1. Ra`wishler ga`pte ko`binese pisiqlawish boladi. Da`rriw kelin`, keshqurin ketemiz.

2. Feyillerden: Bilgen tawip so`yleydi. Bilmegen qawip so`yleydi.

3. Atliqtan: Ol tog`ayliqqa kirdi. Men mektepten kiyatirman. Iqlas penen jilasa, soqir ko`zden jas shig`adi.

4. Kelbetlikten: Jumisti jaqsi isledi. Ol u`yine kewilli qaytti.

5. Sanliqtan: Jetti o`lshep, bir kes. U`yge eki ma`rtebe keldi.

6. Almasiqlardan: Jumisti qansha islese, sonsha haqi aladi.

7. Eliklewishlerden: Ol meni ko`rip jalt burildi. Bala nandi g`abur-g`ubur awzina basti.

8. Frazelogiyaliq so`z dizbeklerinen. Ol ko`zdi aship jung`ansha ko`zden g`ayip boldi.

Pisiqlawish o`zi baylanisli bolg`an ag`za menen jupkerlesiw, basqariw usilinda baylanisadi.

Pisiqlawishlardin` barlig`i ma`nilik jaqtan birdey emes. Birewi is-ha`rekettin` waqtin, ekinshisi orinan ha`m t.b. bildiredi.

Pisiqlawishlar ma`nilik o`zgesheligine qaray: waqit, orin, sin, mug`dar, da`reje, sebep, maqset, sha`rt, qapsilas pisiqlawishlar bolip bo`linedi.

1. Orin pisiqlawishlar is-ha`rekettin` ornin, shiqqan ornin, bag`itin bildiredi. Orin pisiqlawishlar qaydaW qayerde? Qayaqqa, qaydan, qayaqtan sorawlarına juwap beredi.

Orin pisiqlawishlar jeke so`z ha`m so`z dizbekleri arqali bildirilip ha`r qiyli so`z shaqaplarinan boladi.

1. Ra`wishlerden: Ishten ya sirttan adam ko`rinbeydi.

2. Ken`islik sepliktegi atliqlardan: Arqa-batistan esken samal betin`di qaratpaydi. balalap awilg`a jetiwge asig`isti. Ko`shelerde ha`reket baslang`ani qashshan.

3. Izafetlik konstruktsiyalar: Bu`gin universitet ma`deniyat sarayinda kontsert boladi.

4. Sonday-aq atliqlar menen bet, jaq, ta`rep, asti, u`sti, ishi so`zlerinin` dizbeklesiw arqali da pisiqlawishlar orin ma`ninin bildiredi. Tirkewishler atliq penen dizbeklesip kelip pisiqlawish boladi. Mis: Awilg`a qaray mashina zitqip kiyatir. Mashinanin` ishinde eki adam bar.

Waqit pisiqlawish waqit pisiqlawishi is-ha`rekettin` isleniw waqtin waqitliq ma`ninin bildirip qashan? qay waqitta? qashannan beriw degen sorawlarg`a juwap beredi. Waqit ra`wishler, atawish so`z dizbekleri, sanliq, almasiq, hal feyil, kelbetlik feyiller waqit pisiqlawish xizmetin atqaradi.

Mis: Burin qara suwıq bolıp tursa da, bultlar toplanıp-toplanıp keshqurın jilitti. Azanda erterek turıppan. «Qis» degen tema o`tken ku`ni hawa keshke qaray bultlasıp sala berdi.

Eki u`sh ku`nnen berli tu`nletip qar jawsa da bu`gin hawa ashıq edi.

Frazeologiyalıq so`z dizbekleri menen: Ko`zdi ashıp jumg`ansha jan`ag`i adam ko`zden g`ayıp boldi.

Sin pisiqlawish. Is-ha`rekettin` sinin, sapasin, qalay islengenligin bildiyrp qalay? qa`ytip? qalayınsha degen sorawlarg`a juwap beredi. Sin ra`wishler is-ha`rekettin` sapasin ha`m isleniw usilin bildirip keledi. Sin ra`wishlerden, hal feyiden, kelbetlik feyil, kelbetlik, atlıq, eliklewish so`zlerden ha`m so`z dizbeklerinen boladi. Mis: Qizapam ba`rin jaqsi bileli.

Tan`nin` aldında qawin qoriqtan kelgen ag`am qorildap uyqilap atıp edi. Du`sen molla menen de usilay sa`lema`esetug`in edim.

Men oraylıq park arqalı qayttım. Aldimnan olay-bulay adamlap o`tedi ha`m t.b.

Mug`dar-da`reje pisiqlawish: Is-ha`rekettin` waqitlıq, esarlıq, baha ha`m awirliq mug`darin bildiretug`in pisiqlawishlar mug`dar-da`reje pisiqlawishlar boladi. Sorawlari: qansha? Neshe? qansha ret, neshe ret? Qanshadan? Nesheden? Qanshalar? ha`m t.b.

Mis: Sharshag`anliqtan azmaz dem alg`im keldi. Jerdegi balshiq jelimdey ayag`imdi jerden to`rt eli ko`terpeydi. Ele talay ret kelemiz. Ol sol otirisin da ko`p oylandı. Pishiq murni batpastay qalın` qamis apasinan eki saattay jol ju`rip ko`ldin` jiyegine shıqtı. Balalar to`rt-to`rtten.

Sebep pisiqlawish: Is-ha`rekettin` isleniw yaki islenbey sebebin bildiretug`in pisiqlawishlar sebep pisiqlawish delinedi. Sorawlari: nege? ne sebepten? ne sebepli? ne ushin? Nelikten? degen sorawlarg`a juwap beredi.

1. Shig`is sepligindegi atawish, kelbetlik feyil, hal feyillerden, atawish so`zler menen tirkewishler ha`m ko`mekshi atawishlardan dizbeklesiwinen boladi.

Jiyemurat onin` anıq qaytatug`inlig`in bilgen son` onsha zorlay bermedi. Hayliqqanliqtan qolimdag`i nandi jerge tu`sirip ala jazladım. Jiyemurat japtiwli bilmegenlikten heshten`e aytqan joq edi. Maqset pisiqlawish: Is-ha`rekettin` isleniw maqsetin bildiretug`in pisiqlawishlar maqset pisiqlawish delinedi.

Maqset pisiqlawish: nege? ne qiliwg`a? ne ushin? kim ushin? qanday maqset pene? degen sorawlarg`a juwap beredi. Ayxan menen Da`rmenbaydin` oqiwg`a ketiw ushin tayarlanıp ju`rgenligin bilmeytug`in edi. Men sira` arnap a`kelip edim.

Da`slep og`an arnap portfel` satıp alindi. Olar Watan ushin, su`wikli xalıq ushin gu`resip atrp. Seydan qamis a`kelu`ge shıqtı.

Sha`rt pisiqlawish: Is-ha`rekettin` isleniw yaki islenbey sha`rtin bildiredi. Soradi: ne qilsa? ne qilg`anda? qa`ytkende? ne qilmay ko`binese sha`rt meyil ha`m sha`rt meyil toplaminan boladi. Mis: Eger birew menen shatasa qoysa kegirdeginе suw ketkenshe aytisadi. Eger Sa`rsenbay ekewimiz awzin basıp qalmag`anda a`shkaralanıp qaliwimiz so`zsiz edi. So`ytsede og`an da isenbeymen. Qarsilas pisiqlawishlar is-ha`rekettegi qaram-qarsiliqti bildiredi. Qarsilas pisiqlawishlar ne qilsa da? ne qilg`an menen? ne qilmasa? ne qilg`anına qaramastan? sorawlarg`a juwap beredi.

Mis: Orazgu'l jen'gey sir bermeyin degen menen prezentlerinin` so`zgenin bildi. Gu`lim bul na`siyatqa qarsi so`z aytpag`an menen dalag`a shiqpadi. A`met u`yinde erke boliwina qaramastan mektepte onday minezi joq.

Pisiqlawishtin` toliqlawishtan ayirmashilig`i

Toliqlawish ta, pisiqlawish ta ken`islik seplik formasinda, atawish so`zler menen tirkewishlerdin` dizbeklesiwi arqali an`latilip keledi. Bunday jag`dayda ma`nilik jaqtan bir-birine jaqin bolip, olarda ajiratiwda qiyinshiliq tuwdiradi.

Pisiqlawish penen pisiqlawish jeke ajiratiwda en` da`slep semantikaliq belgisine, yaa`niy ma`nilik o`zgesheligi esapqa alinadi.

Mis: Quwanishi ju`zinen bilinip tup. Tashkentten qonaqlap keldi. Ka`rimde jurnallar bap.Demek, toliqqawish penen pisiqlawishti ajiratiwda olardin` konteksttegi leksika-semantikaliq ma`nisi sorawlapi, basqa so`zler menen baylanisip esapqa alinadi. Endi ol sol ju`risi menen awilg`a keldi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Pisiqlawish qaysi so`z shaqaplarinan an`latiladi?
2. Pisiqlawishtin` qanday ma`nilik tu`rleri bar?
3. Pisiqlawishtin` toliqlawishtan ayirmashilig`in tu`sindirin` .

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.; 1995.
4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpaxskom yazike. Karakalpaxskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Ga`ptin` aktual` bo`liniwi

1. Tema ha`m pema.
2. Detepminantlar.

Ga`ptin` struktura-semantikaliq du`zilisiz u`yreniwde ga`p ag`zalari ayriqsha orin iyeleydi. Sonday-aq, ga`pte belgili bir ma`nili bo`leklerge itibar berilip pikir jan`alig`i xabarlanadi. Mine, usig`an baylanisli son`qi da`wirde ga`pte aktual` bo`liniw degen termin payda bolip, ga`ptin` aktual` bo`liniwi en` da`slep chex lingvisti V.Matezius ta`repinen usinildi. Bul termin izertlewlerde ha`r qiyli atalir ju`r. Al Zakiev o`zining` «Tatar tili grammatikasinda ga`ptin` aktual` bo`liniwin «so`ylem predmeti» ha`m «so`ylem» jan`alig`i degen terminler menen ataydi.

Ga`ptin` aktual` bo`liniwde ga`p tema ha`m remag`a bo`linedi. Kontekst yaki situatsiyadan so`ylewshige ma`lim ha`m onin` pikirine tiykar bolg`an bo`lek-tema, al tema haqqinda jan`a xabardi bildiretug`in bo`lek tema dep ataladi.

Tema-ga`ptin` baslaniw bo`legi. tema - tema haqqinda qandayda bir jan`a informatsiya xabarlaytug`in bo`lek, ol xabarlawdin` tiykarg`i mazmuni o`z ishine aladi ha`m ga`ptin` kommunikativlik orayi bolip esaplanadi.

Misali: Bag`da ha`r qiyli miywe ag`ashlari bar. Bag`man ata miywe ag`ashlarga jaqsi ta`rbiya beredi.

Eger orin ta`rtibi o`zgerse, aktual` ag`zalarg`a da o`zgeris kiredi. Misali: Miywe ag`ashlarga`a bag`man ata jaqsi ta`rbiya beredi.

Birinshi ga`pte ga`ptin` temasi «Bag`man ata» tuwrali bolsa, al ekinshi ga`pte «Miywe ag`ashlari» haqqinda so`z etiledi.

Ken`eytilgen jay ga`plerde so`zler ornalasiw tg`a`tibi boyinsha baslawish qurami, bayanlawish qurami ha`m determinant bolip bo`linedi.

Ju`zlerin shan` basqan adamlar bazarg`a qaray kiyatir. Ko`sheler// epsili-qarsili ju`rgen adamlar// a`lle qayaqlarg`a asig`ip baratip.

Ga`ptin` aktual` bo`liniwi tek ken`eytilgen jay ga`pler ushin g`ana ta`n. Al tek bir bas ag`zadan du`zilgen ken`eytilgen jay ga`pler, ta`biyat ko`rinislerin bildiretug`in bir bas ag`zali atawish ga`pler, toliq emes ga`pler, so`z-ga`pler tema ha`m temag`a bo`linbeydi. Olar neshe so`zden du`zilse de, kommunikativlik xizmeti jag`inan tema waziypasin atqaradi.

Ga`ptin` aktual` bo`liniwin u`yreniw tekst du`ziwde, awdarma jasawda, tekstlerdi redaktorlag`anda ga`ptegi so`zlerdi yamasa ga`ptin` logikalqq izbe-izligin saqlawda teoriyalıq ha`m praktikalqq a`hmiyetke iye.

Determinantlar

Son`g`i ilimiy grammatikalarda ekinshi da`rejeli ag`zalardi u`yreniwde olardin` sintaksislik xizmetindegi ayirim o`zgesheliklerdi esapqa alip jan`a bag`darda u`ypeniwge bag`dar aldi.

Ga`pte birer ag`zanin` ma`nisin ken`eytiriwshi ekinshi da`rejeli ag`zalar (o`zinin` tiykarg`i sintaksislik xizmetinde kelgen aniqlawish, toliqlawish ha`m pisiqlawishlar) ha`m pu`tin ga`pti ken`eytiriwshi ekinshi da`rejeli ag`zalar (tiykarg`i funksiyasinan basqasharaq toliqlawish ha`m pisiqlawish)-determinantlar. Yag`niy pu`tin ga`pte qatnasqan, onin` mazmunin ken`eytiriwshi ag`zalar determinantlar delinedi. Ga`pte toliqlawish ha`m pisiqlawishlar detepminant ag`za bolip keledi. Determinant ag`zalari o`zgesheligi: 1. Bular a`dettegi ga`p ag`zasi xizmetindegi basqa so`zler menen sintaksislik baylanisi biraz ha`lsizlenedi.

2. Xizmeti jag`inan bir ag`zag`a emes al pu`tin ga`pke qatnasli boladi.

3. Ko`pshilik jag`dayda ga`ptin` basında baslawish, bayanlawishtan aldin keledi. Determinant waziypasinda toliqlawish ha`m pisiqlawish, ko`binesi, waqit ha`m orin pisiqlawishlar keledi. Mis: Jer betin//qalin` qar qaplag`an. Do`gerekte// hesh adam ko`rinbedi. Biyil jildin` ko`pshilik bo`legine biyday etik.

Ga`pler baslawish qurami, bayanlawish qurami ha`m determinant quramin du`zip keledi. Al ga`ptin` aktual` bo`liniwi boyinsha sol ga`p eki bo`lekke tema ha`m temag`a bo`linedi.

Determinant bolip kelgen so`z tema xizmetinde keledi, al baslawish ha`m bayanlawish qurami tema bolip keledi.

Determinantlar pu`tin ga`ptin` mazmunina qatnasli boliwina baylanisli ga`ptin` basında keledi. Sintaksislik baylanis jag`inan ga`ptegi basqa ag`zag`g` g`a`rezli bolmaydi, ga`p penen erkin baylanisqa tu`sedi.

Determinant xizmetinde, ko`binese waqit, orin pisiqlawishlar: toliqlawishlar kiredi. Morfologiyenin` bildiriliwi jag`inan ken`islik seplik formali ha`m

tirkewishli atawishlardan ra`wish, hal feyil, kelbetlik feyil toplamlaridan keledi. Shanani su`u`retip Ja`miylag`a qaray juwirdi. Tu`nge qaray ku`n suwita basladi. Saliymani keshqurin poezdg`a mingizip jiberdim.

Tema: Ga`pte so`zlerdin` orin ta`rtibi

1. Ga`ptegi o`o`zlerdin` orin ta`rtibi haqqinda.
2. Ga`pte baslawish ha`m bayanlawishlaridin` orin ta`rtibi.
3. Ga`pte toliqlawish, aniqlawish ha`m pisiqlawishtin` orin ta`rtipleri.

Tildin` pawajlaniw barisinda qa`liplesken sintaksislik du`zilisinde belgili bip zan`liliqlar bar. So`zler ga`pte qalay bolsa solay ornalaspaydi. Ga`ptegi so`zlerdin` sintaksislik xizmetine qaray belgili ta`rtip penen ornalasadi.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ga`p ag`zalarinin` orin ta`rtibi erkin solayda ga`pte ha`r bip ga`p ag`zasinin` qa`liplesken orin ta`rtibi boladi.

Ga`p ag`zalarinin` orin almastiriw olardin` grammatikaliq qurilisina onsha ta`sir qilmaydi. Keshe jawin jawdi. Jawin keshe jawdi.

So`zlerdin` orin ta`rtibinin` o`zgeriwi ko`pshilik jag`dayda ga`ptin` ma`nisinin` o`zgeriwi, stilistikaliq ta`repine ta`sir jasadadi.

So`zlerdin` erkin orin ta`rtibi a`sirese awizeki so`ylew tilinde ko`p ushiraydi. Sonday-aq so`zlerdin` orin ta`rtibinin` o`zgeriwi stil`lik maqsetlerde ko`rkem shig`apmalarda ushirasadi.

Ga`ptegi so`zler biri-biri menen o`z-ara ma`nilik qatnaslarina qaray ornalasadi. Ga`p ag`zalarinin` orni ga`ptin` du`zilisine ga`p ag`zalarinin` sanina ha`m olardin` qanday so`z shaqaplapinan bolwwina qapry ornalasadi. Ga`p tek bas ag`zalardan quralsa baslawish bayanlawish tu`rnde, al ekinshi da`rejeli ag`zalardin` qatnasinda du`zilse, bas ag`zalar o`zine qatnasli ag`zalar menen birge keledi. Ga`p ishinde ko`binesi turaqli orinda bayanlawish, aniqlawish, jalg`awsiz tuwwa toliqlawish, sin ha`m mug`dar da`reje pisiqlawishlari keledi. Al baslawish, seplik formasindag`i tolqqlawish ha`m pisiqlawishtin` ayirim tu`rlerinin` ga`ptegi orni erkin boladi.

Awilg`a qaray eki atli kiyatir. Eki atli awilg`a qaray kiyatir. Eki atli kiyatir awilg`a qaray. Bul jerde so`zlerdin` orni ta`rtibinin` o`zgeriwi ga`ptin` mazmunina, sintaksislik xizmetine ta`sir etip turg`an joq.

Ko`pshilik tu`pkiy tillerde, sonin` ishinde, qaraqalpaq tilinde bayanlawish ga`ptin` aqirinda, baslawish bayanlawishtan aldin, aniqlawish o`zi aniqlaytug`in so`zden burin, al pisiqlawish penen toliqlawish o`zi baylanisli so`zden burin turadi. Misali: Qubladan jang`a jag`imli salqin samal esedi. Ayxan a`kesi tuwrali ku`nde oylanatug`in edi. Usilay etip so`zlerdin` qa`liplesken orni ta`rtibi tuwra ta`rtip delinedi. Ku`ndelikli awizeki so`ylew tilinde, ko`rkem shig`armalarda so`zlerdin` orni ta`rtibinin` o`zgeriwi jiyi ushirap turadi. Bunday etip so`zlerdin` orin ta`rtibinin` o`zgeriwi anaw yaki minaw so`zge ayriqsha kewil aydariw ushin, emotsionalliq-eksppessivlik obrazliqti payda etiw ushin qollaniladi.

Bunday so`zlerdin` a`dettegi orni ta`rtibinin` o`zgeriwi inversiya delinedi. Invepsiya ga`ptegi so`zlerdin` sintaksislik xizmetine ta`sir tiygizbeydi. Mis: Tek

shiqpag`an jani bar edi ja`niwardin`. Usinday ku`tilmegen waqiya bolg`an edi bip ku`ni. Araladiq aq Edildin` qayin`in. Panaladiq ulli jupttin` Jayig`in

Jiladi jasil taw sonda, Jiladi keshki juldiz, Jiladi ariwdi joqlap

-Mag`an qaran`, senin` ar-namisin`, Hu`jdanin` bar ma o`zin`nin` ?

-Endi ne kerek sag`an? -Azmaz ko`ter basin`di! -Bul jer u`yin` emesg`oy senin`. -Tarqan ekensen` nadandi. Ayirim jag`daylarda so`zlerdin` orin ta`rtibinin` o`zgeriwi menen olardin` sintaksislik xizmetide o`zgeredi. Ko`binesi, baslawish-bayanlawish pozitsiyasinda kelgen ga`plerde bul jag`day ushirasadi. Watang`a xizmet etiw-ha`r bir insannin` basli waziypasi. Ha`r bir insannin` basli waziypasi-Watang`a xizmet etiw. Bul-bizin` awil. Bizin` awil -bul.

Aqilli bala (so`z dizbegi). Bala aqilli. (ga`p)

Bul jag`dayda so`z dizbegi ga`pke, al ga`p so`z dizbegine aynaladi.

Ga`pte baslawishtin` orni qaraqalpaq tilinde baslawish bayanlawishtan aldin keledi. Baslawish ga`ptin` basinda yaki ortasinda kele beriwi mu`mkin. Mis: Qar erten`ine azanda da jawip turdi. Atlar turg`an jerge baraman degenshe Sultan, Murat ton`ip qaldi. Baslawishtin` bayanlawishtan keyin keletug`in jag`daylari da ushirasadi. Bul so`ylew tilinde ha`m ko`rkem shig`armalarda ko`p ushirasadi. Mis: Ne aytpaqshi eken ol oqiwsnilarg`a. Ne qusap ketkensen` o`zin`. Ushiwdi qaydan u`yrenip ju`r bul ha`m t.b. Ayrimi jag`dayda u`ndew ga`plerde bayanlawish baslawishtan burin turadi. Jasasin xaliqlar doslig`I !

Tuwra ga`plerde avtor ga`pinin` bayanlawishi baslawishtan burin turadi. Sizler qayda baratirsiz?-dedi ol. Poeziya tilinde ushirasadi.

Keldi ba`ha`r ken`nen jayip qulashin,

Jer betine sewip ku`nnin` quyashin.

Ton`lap erip, balqip ketti qorg`asin,

Taslardi jibitti ku`ni ba`ha`rdin`.

Bayanlawishtin` ga`ptegi orni.

Ga`p ishinde bayanlawishtin` orni turaqli. Bayanlawish ko`binesi ga`ptin` aqirinda turadi. Qosiqlarda, so`ylew tilinde stil`lik maqsetlerde bayanlawish ga`ptin` basinda da keliwi. Mis: Tiyme bug`an! Tart qolin`di!-dep baqirdi.

Birewge aytpasa tap japilip ketetug`inday sezdi o`zin.

Ga`pte toliqlawishtin` orni.

Toliqlawish o`zi baylanisli bolg`an ag`zanin` yag`niy ga`p ishinde ko`pshilik jag`dayda bayanlawishtan aldin turadi. Sultamurat pildi de, maymildi da ha`m basqada haywanlardi o`z ko`zi menen ko`rgen. Sizler tu`siniwin`iz kerek bug`an. Barliq maqluqatlar orninan turdi. Qarsi alip, qutliqlap shiqti ba`ha`rdi.

Aniqlawish o`zi aniqlaytug`in so`zden aldin turadi.

Mis:Ko`k jipektey ko`gergen jon`ishqalar, g`aliday bolip qulpirip jatqan gu`zlik biydaylap ko`rindi.

Pisiqlawishtin` ga`ptegi orni.

Pisiqlawishlar ga`ptegi orin ta`rtibi boyinsha bayanlawishtan aldin keledi. Misali: Ko`she boylap a`ste ju`rip kiyatir. Ko`pshilik jag`daydlarda waqit ha`m orin pisiqlawishlar ga`ptin` basinda keledi. Misali: Azanda ku`n salqin edi. Toshkentten keshe keldi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Ga`ptin` aktual` bo`liniwi degen ne?
2. Tema ha`m tema dep nege aytamiz?
3. Determinant ag`za xizmetinde qanday so`zler qollaniladi?
4. Ga`p ag`zalarinin` tuwra ta`rtibi qanday boladi?
5. Inversiyaliq orin ta`rtip qanday boladi?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. Nurmanov A. va boshqalar. Wzbek tilining mazmuniy sintaksisi. T.: 1992.
5. Uzbek tilida aktual` bwlinish va pozitsion masalalar. Toshkent, 1984.

Tema: Bir bas ag`zali ga`pler

1. Bir bas ag`zali ga`plerdin` grammatikaliq o`zgeshelielpi.
2. Feyil bip bas ag`zali ga`pler: iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi uliwmalasqan, iyesiz ga`pler.

3. Atawish bir ag`zali ga`p. Ataw ga`p ha`m onin` tu`rleri.

Bir bas ag`zali ga`pler jay ga`plerdin` bir tu`ri. Bir bas ag`zali ga`pler ha`zirgi u`zbek tilinde M. Pasulovtin` «Ha`zirgi u`zbek a`debiy tilindegi bir sostavli ga`pler» degen miynetinde arnawli tu`rde izertlengen. Al, qaraqalpaq tilinde «Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi»nda ken` tu`rde so`z etiledi.

Eki bas g`azali ga`plerde bas ag`zalar ayirim-ayirim o`z quralina iye boladi. Mis: Qatara egilgen terekler awilg`a sa`n berip tup. Misaldag`i qatara egilgen tereklep-baslawish qurami, al awilg`a sa`n berip tup-bayanlawish quraminan turadi.

Al, bir bas ag`zali ga`plerde tek bir bas ag`za qatnasadi. Bunday ga`pler baslawish qurami, yaki bayanlawish qurami dep ajiratilmaydi. Predikativlik tek bir ag`za arqali bildiriledi. Bir bas ag`zali ga`plerde ekinshi bas ag`zanin` qatnasiwi sha`rt emes, lekin bir bas ag`zali ga`ptin` ha`r bir tu`ri o`zinin` grammatikaliq o`zgesheliklerine, du`zilisine qarap ya baslawish, yamasa bayanlawish qurami bildirip turadi. Keshki waqit (baslawish qurami). Bunnan keyin meni irikken joq. (bayanlawish qurami). Demek, bir bas ag`zali ga`pler dep bip bas ag`zanin` quraminan du`zilip, ekinshi bas ag`zali talap etpeytug`in ga`pler. Bunday ga`plerde ga`ptin` bip bas ag`zadan tupiwi onda bip bas ag`zzanin` tu`sip qalg`anin bildirmeydi. Bir bas ag`zadan du`ziliw bunday ga`pler ushin normal jag`day bolip esaplanadi. Sonliqtan bunday ga`plerdi toliq emes ga`plerden ajiratiwimiz kerek. Misali: -Bag`dagu`ldi taniysan` ba? -Taniyman. (toliq emes ga`p).

Bir bas ag`zali ga`pler ilimiy grammatikalarda ha`r qiyli atalip ju`r. Ayirim miynetlerde baslawish bir bas ag`zali, bayanlawish bir bas ag`zali, al ayirimlarinda bir bas ag`zali ga`pler dep ataladi.

Bir bas ag`zali ga`pler bas ag`zanin` qaysi so`z shaqabinan boliwina qaray feyil bir bas ag`zali ha`m atawish bir bas ag`zali ga`pler bolip bo`linedi. Feyil bip

bas ag`zali ga`plerde bas ag`za feyildin` ha`r qiyli formalari arqali bildiriledi. Ga`ptin` iyesinin` belgili, belgisizligine qaray: iyesi belgili ga`p, iyesi belgisiz ga`p, iyesi uliwmalasqan ga`p ha`m iyesiz ga`p bolip bo`linedi.

Atawish bir ag`zali ga`plerde ga`ptin` predikativlik ma`nisi atawish so`zlerden bolg`an bir bas ag`za arqali an`latiladi. Bug`an ataw ga`p kiredi. Ayirim miynetlerde pretikativ, nominativ ga`p dep te ataladi.

Bir bas ag`zali ga`pler pikirdin` iqsham, tu`sinikli, aniq boliwina ta`sir jasaydi. Ko`rkem a`debiyatta, awizeki so`ylewde jiyi qollaniladi.

Iyesi belgili ga`p

Iyesi belgili ga`plerde baslawish qollanilmaydi, lekin bayanlahishtin` qaysi bette, sanda turiwina qaray baslawish belgili bolip turadi. Mis: Awilg`a qaray kiyatirman. Aygu`ldi ko`rdin` be? Bunday ga`plerdi baslawishti qollaniw menen eki bas ag`zali ga`pke aynaldiriw mu`mkin. Iyesi belgili ga`plerde bayanlawish formasi arqali baslawishi belgili bolip turadi. Bayanlawishlari aniqliq meyildin` I-II bet fopmrsinda keledi. Misali: Ku`n batir qas qarayg`ansha oynadiq. Mug`allimsen`. Barliq jag`daylardi tu`sindir. U`shinshi bet formasi siyrek qollaniladi. Ayirim dara baylanisli bolg`an oy-pikirlardi bayan etiwde ha`reket iyesi belgili bolg`anliqtan son`g`i ga`plerde tu`sirilip qollaniladi. Mis: A`kelgen otsho`bimdi mallarg`a saldim. Qoylardi qorag`a qamadim.

Iyesi belgisiz ga`p

Iyesi belgisiz ga`plerde de baslawish qollanilmaydi. Is-ha`rekettin` iyesi aniq bolmay, bayanlawishi aniq meyildin`n`III bet formasi arqali bildiriledi. Is-ha`rekettin` iyesine aniq diqqat awdarilmaydi. Misali: Jerlerdi gu`zde suwg`ardi. Bunnan keyin meni irikken joq. Iyesi belgisiz ga`plerde is-ha`rekettin` iyesi to`mendegi jag`daylarda qollanilmaydi.

1. Is-ha`ekettin` iyesi ko`p bolg`anliqtan, og`an diqqat awdarilmaydi. Balalardi internatta ta`rbiyaladi. Oqiwg`a qabil etti.

2. Is-ha`rekettin` iyesi tek kontekstten belgili boladi. Mis: Universitetti pitkerge. On jildan berli mektepte isleydi.

3. Is-ha`rekettin` iyesi aniq bolmaydi. Mis: Ha`zir paxtanin` ko`pshilik bo`legin qol menen teredi. Bir ta`repte salini orip atirsa, bir ta`repte salini tu`weklep atip.

Iyesi uliwmalasqan ga`pler

Iyesi uliwmalasqan ga`plerdin` bayanlawishi ga`ptin` iyesin ko`rsetip tqrsa da, is-ha`reket belgili bir betke emes, al ko`pshilikke qarata aytiladi. Ga`ptin`n`mazmuni ko`pshilikke qaratilg`an boladi. Mis: Ne eksen` soni orasan`. A`dep oyla, keyin so`yle. Iyesi uliwmalasqan ga`plerdin` bayanlawishlari II bet buyriq meyili formasinda keledi. Ko`binese, naqil-maqallarda qollaniladi. Mis: Issini o`zin`e bas, jaqsa qon`sin`a bas. Iyesi uliwmalasqan ga`pler shaqiriq, su`renlerde qollaniladi. Ga`ptin` mazmuni ko`pshilikke u`sh betke ten`dey tiyisli bolip keledi. Mis: Atizlardi ba`ha`rgi egiske puxta tayarlayiq! Elim dep jurtim dep janip jasan`!

Ko`rkem shig`armalarda da qollaniladi. Ko`n`il shad. Ha`r na`rsege qizig`asan`. Su`winesen`. Qalay shadlanbassan`. Bundayda o`zin`e ma`det izleysen`.

Iyesiz ga`pler

Iyesiz ga`plerdin` baslawishi joq, oni bayanlawish arqali da tawip qoyiwg`a da bolmaydi, za`ru`rligi de sezilmeydi. Bunday ga`plerdin` bayanlawishi III bettegi feyil so`zden boladi ha`m og`an baslawish hesh talap etilmeydi. Misali: Endi qarap turiwg`a bolmaydi ! A`depsizlik islewge bola ma? Iyesiz ga`plerdin` bayanlawishi feyildin` belgili formaları arqali an`latiladi.

1. Buyriq, tilek meyiller III bet formasında. Mis: Waqittan o`nimli paydalanilsin!

2. Kelbetlik feyil menen joq so`zi dizbeklesip keledi. Mis: Jerlerdi suwg`ariw isine ele kirisilgen joq.

3. Ayirim feyiller o`zinin` grammatikalıq iyesi menen birigip bir tu`u`inikti an`latip, bip bayanlawish ag`za bolip keledi. Mis: Tan` atti. Jariq tu`sti. Qaran`g`i tu`sti. Shaqmaq shaqi. Adamlardin` ha`r qiyli halati, jag`dayin bildiretug`in so`zler: Jani shiqti. Uygisi keldi. Ko`rgisi keldi. Barg`isi keldi.

4. Kerek, lazim, da`rka`r, za`ru`r, mu`mkin so`zleri atawish feyil menen dizbeklesip keledi. MisU` Jumisti o`z waqtında baslaw kerek. Shigit egisin tezletiw za`ru`p.

5. Bayanlawishlar tuwra keldi feyili menen bolg`anda ga`p iyesiz boladi.

Oni ko`r ku`tiwimizge tuwra keldi. Jumisti qayta islewge tuwra keldi.

6. Hal feyili menen bolmaq so`zinin` dizbeklesiwi arqali bayanlawish an`latilg`anda: Ilimdi miynetsiz iyelep bolmaydi. Aydi etek penen jawip bolmaydi.

Iyesiz ga`plerdin` bayanlawishlari atawish so`zlerden de boladi. Misali: Sizge jaqsi. Aytiwg`a an`sat.

Atawish bir bas ag`zali ga`p

Ataw ga`p

Ataw ga`p ilimiy grammatikalardi nominativ ga`p dep te ataladi. Ataw ga`pler bir predmet yaki ha`diysenin` ha`zirgi waqitta bar ekenligin krpsetedi. Birer na`rseni ataw arqali ataw ga`p bola bermeydi.

1. Ataw ga`pler ataw sepligindegi atawish so`zlerden boladi.

2. Ga`ptin` keyninde logikalıq yamasa dawamli pauza islenedi. Jaziwda noqat ya u`ndew belgisi qoyiladi.

3. Ataw ga`p ha`zirgi so`ylenip atirg`an waqitqa baylanisli birer na`rseni tastiyoqlaydi.

Misali: Ba`ha`r. 1980-jil (Mazmuni boyınsha ha`zir a`yne ba`ha`r waqti degendi tastiyoqlaydi). Ataw ga`pler ko`rkem a`debiyatta jiyi ushirasadi. A`siresi, poeziya, proza, dramaturgiyada pikirdin` iqsham, qisqa, az so`z benen ko`p ma`ni beriw ushin qollaniladi. U`lken awıl. Qatara egilgen terekler, Tekstte da`slep ataw ga`p berilip, keyin basqa ga`pler onin` ma`nisin ken` tu`sindiredi. Ataw ga`pler du`zilisi jag`inan ken`eytilmegen ha`m ken`eytilgen tu`rde qollaniladi. Ken`eytilmegen ataw ga`pler bir so`zden boladi. Mis: Gu`z. Tu`n. Tastaw qaran`g`i.

Al, ken`eytilgen ataw ga`plerde aldında tu`sindiriwshi ag`zalar boladi. Mis: 1997-jildin` gu`zi. Ku`n shig`ip kiyatirg`an waqit. Ataw ga`plerde bayanlawishliq qa`iyette bar degen pikirlep de bar. Ataw ga`pler ha`r qiyli ma`nilik o`zgesheliklerge iye:

1. Waqit ma'nili ataw ga`p. Bunday ataw ga`plerde waqit ma'nisin bildiretug`in atawish so`zler qollaniladi. Mis: Ba`ha`rgi waqit.

2. Orin ma'nili ataw ga`pler: Ushi-qiyiri joq sho`listan. Da`r`ya boyi. Jaman shig`anaq.

3. Kelbetlik ha`m kelbetlik feyiller atawish so`zler menen dizbeklesip ataw ga`plerdi du`zedi. Mis: Ken`dala. Gu`rildegen traktop. Qatti boran.

4. Sanliq so`zler waqit ma'nili so`zler menen dizbeklesip keledi. Mis: 1942-jil. Qaqaman qis. 1945-jil. Dekabr`din`son`g`i ku`nleri.

5. Atliq so`zler a`ne, mine so`zleri menen dizbeklesip kelip ataw ga`pler du`zedi. Mis: Mine, azamat!A`ne, nag`iz dos !

Ataw ga`pler ma`nilik o`zgesheligine qaray: tastig`iqlawshi, eleslewshi, menshikli ataw ga`pler bolip bo`linedi.

1. Tastiyoqlawshi ataw ga`pler waqiya, ha`diyse, qubislardin`sol waqitta,ha`a`zirgi waqitta bar ekenligin tastiyoqlap ko`rsetedi. Misali: Tu`n. Tastay qaran`g`i, Duman. Ku`nnin`ju`zi ko`rinbeydi.

2. Eleslewshi ataw ga`pler waqiya, ha`diyseni eleslep ko`rsetedi.

MisU`O-oy, du`n`ya-ayA`Eh, o`tken o`mirimA`

3. Menshikli ataw ga`plerge gazeta-jurnallardin`, ko`rkem shig`armalardin`, ma`kemelerdin`, oqiw orinlarinin`atlari kiredi. Mis: Berdaq atindag`i Qaraqalpaq ma`mleketlik universiteti. «Qaraqalpaq qizi» romani.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Bir bas ag`zali ga`plerdin`qanday o`zgeshelikleri bar?

2. Bir bas ag`zali ga`plerdin`qanday tu`rleri bar?

3. Ataw ga`p ha`m onin`o`zine ta`n o`zgesheligin aytin`.

A`ebiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin`grammatikasi. No`kis, 1992.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

4. Gomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.

5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.

6. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikaliq qollanba. No`kis, 2000.

Tema: Bo`linbeytug`in ga`pler

So`z-ga`pler

1. So`z-ga`pler haqqinda tu`sinik.

2. So`z-ga`plerdin`tu`rleri.

3. So`z-ga`plerdin`toliq emes ga`plerden o`zgesheligi.

So`z-ga`pler jay ga`plerdin`ayriqsha bir tu`ri. So`z-ga`pler du`zilisi jag`inan ko`binese bir so`zden yamasa ga`p ag`zalarina bo`linbeytug`in so`z dizbeginen boladi. Sonliqtan, so`z-ga`pler son`g`i ko`pshilik sabaqliqlapda «bo`linbeytug`in ga`pler» termini menen de ataladi.

Bo`linbeytug`in ga`plerge ga`p ag`zasi xizmetinde emes, al xabarlaw intonatsiyasi arqali g`ana kommunikativlik xizmet atqaratug`in so`zler kiredi.

Haqiyqatinda da, tilimizde bir so`zden turatug`in ga`plerdin` tu`ri ko`p. Bir bas ag`zali ga`pler, toliq emes ga`pler de bip so`zden boliwi mu`mkin. Biraq bul so`zler o`zining` leksikaliq ma`nisi toliq saqlag`an bolip ga`pte ha`r qiyli ga`p ag`zasi xizmetinde qollaniladi. Al, so`z-ga`pler leksikaliq ma`nisi toliq bolmag`an so`z shaqaplari (modal`, tan`laq, modal`liq ma`nige iye) arqali bildiriledi. Olar sintaksislik ma`nige iye boladi da, biraq sintaksislik qatnas bildipilmeydi, sebebi sintaksislik qatnas ga`p ag`zalarina bo`linetug`in ga`pler arasinda boladi. Sonliqtan, so`z-ga`plerde ga`p ag`zalarina bo`liniw imkaniyati joq. Bo`linbeytug`in ga`plerdin` du`ziliwinde intonatsiya basli pol` atqaradi. Olardin` predikativliginde, modal`lig`i da intonatsiya arqali bildiriledi. Misali: - A`dimurattin` u`yi usi ma?

-Awa.

- Ol kisi u`yinde bar ma?

-Joq.

Bo`linbeytug`in ga`plerdin` o`zine ta`n o`zgesheligi bar:

1) So`z-ga`pler bir so`zden yamasa bo`linbeytug`in so`zlerdin` dizbeginen boladi.

2) so`z-ga`pler kontekst yamasa situatsiyag`a baylanisli kommunikativlik xizmet atqaradi.

3) so`z-ga`pler jay ga`plerdin` ayriqsha bir tu`ri.

So`z-ga`p xizmetinde qollanilatug`in modal`, tan`laq so`zler tiykarg`i ga`ptin` quraminda kiris ag`za xizmetinde de qollaniladi. Misali: Awa, anaw ku`ngi men aytqan jigit usi. Meyli, sizin`-aq aytqanin`iz bolsin. Misallardag`i awa, meyli so`zleri ga`ptegi oy-pikirge qatnasli maqullaw ma`nisinde kiris ag`za bolip kelgen.

So`z-ga`pler semantikaliq ha`m kommunikativlik xizmeti boyinsha bir neshe tu`rlerge bo`linediU` maqullaw, biykarlaw, soraw, emotsional`, tan`laq, buyriq, etiket (u`rp-a`det, qarim-qatnas) seske eliklewish, vokativ so`z ga`pler).

O`z gezeginde so`z-ga`plerdin` ha`r bir tu`ri bir neshe modal`liq, emotsional`-ekspessivlik-ma`ni an`latadi.

1. Maqullawhi so`z-ga`pler.

Maqullawshi so`z-ga`pler ekinshi bir so`ylewshinin` ga`pine qatnasli maqullaw, kelisim beriw, juwap qaytariw ma`nilerinde qollaniladi. Maqullawshi so`z-ga`plerdin` xizmetin tiykarinan awa so`zi ha`m ga`ptegi qollaniliwi jag`inan awa so`zine ma`nilesi maqullaw ma`nisi bildiretug`in a`llette, duris, tuwra, mu`mkin, maqul, a`jep, yaqshi, meyli, ju`da` jaqsi, ju`da` maqul so`zleri atqaradi. MisaliU`

- Aman, sen Qurbannin` u`yine barasan`.

-Maqul.

- Eshbaydi da ertip kelesen`.

-Yaqshi.

2. Biykarlawshi so`z-ga`pler. So`z-ga`plerdin` bul tu`ri so`ylewshinin` pikirine yaki sorawina biykarlaw ma`nisindegi juwapti yamasa kelisim beriw ma`nisi bildiredi. Biykarlawshi so`z-ga`plerdin` xizmetinde joq, yaq, yag`-a`,

hesh, hesh qanday, duris emes, naduris t.b. biykarlaw ma`nisindegi so`zler qollaniladi.

-Xalqabadta tanis u`yin` bar ma?

- Joq.

-Ele gazetani oqimadin` ba?

-Yag`-a`.

3. Soraw so`z-ga`pler.

Soraw so`z-ga`pler aytilg`an oy-pikirge qatnasli so`ylewshinin` sorawin bildiredi. Soraw so`z-ga`ptin` xizmetin ne, nege, newe, qalay, ma`selen, pastan ba, duris pa, solay ma, ne ba`le, qqydem hosh t.b.

Mis: -Ken`senin` aldinda ko`lik joq g`oy

- He: Nege?

- Turg`an jerinde traktop da joq deydi!

- Ne deysen`?

- Arzim bar.

- Xosh.

4. Buyriq so`z-ga`pler.

Buyriq so`z-ga`pler da`slepki ga`ptin` an`latilg`an pikirge qatnasli buyriq, o`tiniw, jekiriniw, kesip aytiw t.b. ma`g`ilerdi bildiredi. Buyriq so`z-ga`pler xizmetin tan`laqlar, modal`lqq ma`nige iye feyiller, buyriq ma`nisindegi eliklewish so`zler atqaradi.

Misali: -Qoysan`-a`. Qolindag`i qilishti sermedi O`mirbay.

-O`sh! Bul ga`pin`di heshkim esitpesin!

- Posh, posh! Jol ber, shig`in` bir shetke!

- Shiq, shiq! Shiq deymen! Diywana bolsan` esikte tur.

5. Etiketlik so`z-ga`pler.

Etiket-bul adamlardin` o`zara a`depli, atayi, ma`deniyatli qarim-qatnas jasawi. Xalqqimizdin` a`sirler dawaminda qa`liplesken, olardin` u`pr-a`det da`stu`rleri, qarim-qatnas jasaw tu`rleri bar. Olar-sa`lemlesiw, tilek bildiriw, maqtaw, xoshemetlew, na`siyatlaw, xoshlasiw t.b. Bunday so`zlerge assalawma a`leykum, waleykum assalam, sa`lem, xosh, haq jol, jolin`iz bolsin, qirmang`a bereket, harman`, bar bolin` t.b.

-Xosh bolin`!

-Xosh ko`riskenshe.

-Men kete bereyin, biy ag`a.

-Jolin` bolsin!

-Ay barip, aman kel, bawirim.

6. Seske eliklewish so`z-ga`pler.

So`z-ga`plerdin` bul tu`rinin` xizmetin adam yamasa haywanlarga, basqa da predmetlerge qatnasli aytilatug`in seske eliklewish so`zler kipedi.

Tu`rkiy tillerde so`z-ga`plerdin` seske eliklewish so`zler arqali bildiriletug`inlig`i aytiladi. O`zbek tilinde so`z-ga`plerdi arnawli izertlegen Shadmanov so`z-ga`plerdin` o`zgesheligin ko`rsetedi.

Seske eliklewish so`z-ga`pler adamlarga baylanisli qollaniladi.

Mis: Heh. heh-he-eA`- Keshegi jumis paA` Aytgu`l ku`lkisi kelmesede ku`ldi.

-O du`n`yada alarsan` egin`di!

-Wa-ha-ha

Predmet, ha`diyselerdin` ses shig`ariw ha`reketin bildiredi.

-Waj-waj, bijj-bij. Sipttag`i ku`wgen maydin` iysi ishke kirdi.

7. Tan`laq so`z-ga`pler.

Tan`laq so`z-ga`pler o`z aldina ga`plik intonatsiyag`a iye bolg`an tan`laq so`zler kiredi. Tan`laq so`z-ga`pler tiykarinan kontekst yamasa so`ylew sharayatina baylanisli bolip keledi. Olar kontekst ha`m so`ylww sharayatınan tisqari o`z aldina kommunikativlik xizmet atqara almaydi, tiykarg`i ga`ptegi aytilg`an pikirge, waqiya ha`m ha`diysege so`ylewshwnin` ha`rotu`pli tan`laniw, o`kiniw, qayg`iriw, quwaniw, yoshlaniw t.b. sub`ektivlik qatnaslardı bildiredi.

-A`stawpiralla, A`stawpiralla! Ne deydi bala!

-Haw, oybay! Menin` bip o`zimdi taslap ketpekshimisen`?

-o`ybey sorim ! Biykesh sag`an ne boldi!

-Pah-pah! El ishi degen-a`!

8. Vokativ so`z-ga`pler.

Pus ha`m tu`rkiy tillerdegi ilimiy miynetlerde, sabaqliqlarda, ilimiy grammatikalarda qaratpa so`zlerdin` ga`plik intonatsiyag`a iye bolip, vokativ so`z-ga`p xizmetinde kelgen tu`rlepi haqqında ha`r tu`rli pikirler bar. Bir qatar ilimiy miynetlerde vokativ ga`pler bir bas ag`zali ga`plerdin` ayriqsha bir tu`ri dep qaraladi. Ekinshi topar miynetlerde ataw ga`ptin` ma`nilik tu`rlerine kirgiziledi. Al, u`shinshi topardag`ilar bo`linbeytug`in ga`plerge kirgizedi. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasında vokativ ga`pler haqqında i til ilimindegi pikirlerge su`hwne otirip, oni so`z-ga`ptin` bir tu`ri dep qaraydi.

Vokativ so`z-ga`pler sirtqi formasi jag`ınan o`z aniqlawishına iye bolg`an ataw ga`plerge usag`an menen, olardi ga`p ag`zalarg`a bo`liwge bolmaydi. Vokativ so`z-ga`pler shaqiriw, qaratiw ma`nisindegi apa, ag`a, ata, balam, xalayıq, joldaslar h.t.b. g`alabaliq atliqlardan, qaratpa ma`nisindegi qollanilg`an adam atlarinan, geypara tan`laqlardan, turaqli o`o`z dizbeklerinen boladi. Misali:

-Xalayıq! Xalayıq! Usi aydin` ortasi bir-birewge miriwbet ku`ni!

-Ha`y shimshiq! Qirg`iy bolg`isi kelgen shimshiq! Maman biydin` tislengen ashıwli ga`pi Esengeldinin` jetti ju`wesinen o`tti.

-G`a`rip ana! Balasinin` atlanip baratirg`anın sezbeydi, bilmeydi.

Solay etip vokativ so`z-ga`pler so`z-ga`plerdin` bir tu`pi bolip esaplanadi.

So`z-ga`pler du`zilisi jag`ınan bir bas ag`zali ga`plerge, toliq emes ga`plerge usas bolg`ani menen o`zine ta`n o`zgesheligi menen ajiralip turadi. Misali: -Boldi ma?-dep soradi Da`niyar

-Boldi (tolıq emes ga`p) So`z-ga`plerdin` o`zgesheligi kontekstke qarap belgili boladi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. So`z-ga`pler degenimiz ne?

2. So`z-ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

3. Soʻz-gaʻplerdinʻ toliq emes gaʻplerden oʻzgesheligin misallar menen tuʻsindirinʻ.

Aʻdebiyatlar:

1. Haʻzirgi qaraqalpaq aʻdebiy tilininʻ grammatikasi. Noʻkis, 1992.
2. Haʻzirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Noʻkis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. Gulomov A., Asgʻarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Shadmanov E. Hozirgi uzbek adabiy tilida suz-gaplar. Toshkent, 1994.
6. Allaniyazova Sh. Grammatikaliq tallaw. Metodikalq qollanba. Noʻkis, 2000.

Tema: Toliq emes gaʻpler

1. Toliq emes gaʻplerdinʻ sintaksislik oʻzgeshelikleri.
2. Toliq emes gaʻplerdinʻ tuʻrleri.
3. Toliq emes gaʻplerdinʻ stilʻlik qollaniliwi.

Oʻzininʻ duʻzilisi, kommunikativlik xizmeti, qollanilwwi jagʻinan basqa sintaksislik kategoriyalardan ayirilib turatugʻin jay gaʻplerdinʻ bir tuʻri toliq emes gaʻpler. Haqiqatinda da, toliq emes gaʻplerde toliq gaʻplerdegidey aʻdettegi zaʻruʻrli grammatikaliq struktura saqlanbaydi. Oy-pikirdi aytiwgʻa tiyisli bolgʻan gaʻp agʻzalarininʻ geyde birewininʻ, al ayirim orinlarda bir neshesininʻ tuʻsirilip qaldiriliwi toliq emes gaʻpler ushin xarakterli boladi. Misali:

-Buni kim alip kelip berdi?

-Apam.

-Puchka siziki me?

-Awa.

-Oni qay jerden aldinʻiz?

-Hindistannan.

Bul gaʻplerde gaʻp agʻzalarininʻ bir neshesi tuʻsirilip aytilgʻan. Toliq emes gaʻpte tuʻsirilip qaldirilgʻan boʻlektinʻ mazmuni kontekstten belgili bolip turadi haʻm bul agʻzaninʻ qollaniliwi talap ta etilmeydi.

Oʻzbek tilinde toliq emes gaʻplardi arnawli tuʻrde izertlegen A. Boboeva toliq emes gaʻplardi qaʻsiyetlerine, qollaniw sharayatina, belgilerine qaray monologta, dialogta, qospa gaʻplerde qollanilatugʻin toliq emes gaʻpler dep boʻledi. Haʻzirgi qaraqalpaq aʻdebiy tilininʻ grammatikasinda da toliq emes gaʻpler uʻsh tuʻri boʻlip uʻyrenilgen.

Monologliq toliq emes gaʻpler koʻrkem aʻdebiy tilde, prozaliq, dramaliq shigʻarmalarda, naqil-maqallarda, baspa soʻz betlerinde jiyi qollaniladi. Monologliq toliq emes gaʻpler uʻsh tuʻrge boʻlinedi.

1. Kontekstlik toliq emes gaʻpler.
2. Situativlik.
3. Elliptikaliq.

Kontekstlik toliq emes gaʻplerde tuʻsirilgen agʻza kontekst arqali belgili boladi.

Misali: Taʻgʻdiyri awir. Oʻz jumisina sonsha berilgen. (T.Q.)

Ol usi jalg`iz sorawg`a juwap izleydi. Tappaydi. (T.Q). Bunday jag`dayda ha`rqanday adam da oylanadi. A`sirese, alimlar. (K.M.)

Situativlik toliq emes ga`plerde so`ylew shapayati yamasa situatsiya jetekshi opindi iyeleydi.

-Qalay?-dedi Da`wletov oni ko`riwden ushin tu`rgelip.

-Kewildegidey,-dep Mamutov Da`letovtin` aldindag`i stoldin` qaptalina qoyilg`an kreslog`a otirdi.

Elliptikaliq toliq emes ga`plerdin basli belgisi-onin` dara turip qollanilwında.

MisaliU` Ha`mme shembilikke!

Alip anadan, at biyeden.

Awiriw astan, daw qarindastan.

Sem`yan` baxitli, sen de baxitlisan`, Polat!

-Tek senin` menen .(G`.S).

Dialog-bul o`z ara pikir alisiwdin`, qarim-qatnas jasawdin` ayriqsha tu`ri. Dialog soraw-juwap, retinde tu`rinde a`melge asadi. Mine, usinday dialogliq o`ylesiwlerde toliq emes ga`pler ko`plep ushirasadi.

-Asqar ag`a, Kenesarinin` elshileri qayda?

-Qaytti. (T.Q)

-Awildan qashan shiqtin`?

-Bu`gin azanda.

-Qayda barasan`?

-Sizin` u`yge.

Toliq emes ga`pler bir neshe tu`rde boladi.

1. Baslawish tu`sip qalg`an boladi.

Mis: -Erten` toyg`a Erman da bara ma?-Baradi.

2. Bayanlawish aytilmaydi.

-Erten` toyg`a kim baradi? -Erman.

3. Baslawish ta, bayanlawish ta aytilmay, ekinshi da`rejeli ag`zalar aytiladi.

-Ag`am qashan ketedi?

-Erten`.

-U`yleri qay jerde?

-Alista.

Toliq emes ga`p jeke alg`anda ga`pke ta`n belgileri ko`rinbewi de mu`mkin. Onin` quramindag`i so`zlerdin` jetispewshiligi sezilip turadi. Keyingi ga`plerden qaysi so`zdin` tu`sip qalg`anlig`i bilinip turadi.

Toliq emes ga`p diologlardan basqa orinlarda da pikirdegi iqsham boliwi ushin qollaniwi mu`mkin.

Bunday jag`daylarda ko`binese bayanlawishi bolmaydi.

MisU` Qaptalda ag`ash ka`t. Sol jaqta eki a`ynek.

Bunday ga`plerde baslawish orin, waqit pisiqlawishlari ha`m toliqlawishlar menen ken`eyip keledi.

Ayirim toliq emes ga`pler sa`lemlesiw, qutliqlaw, shaqiriq ma`nilerinde de qollaniladi.

Mis: Bayramin`iz benen! Tuwilg`an ku`nin`iz benenA` Xaliqlar doslg`g`i ushin? Eldin` birligi ushin!

Qospa ga`plerdin` quraminda da toliq emes ga`pler ushirasiwi mu`mkin.

Mis: Ol xalqin su`wedi, al xaliq oni.

Samal da espeydi, shaqmaqta shaqpaydi, tip-tinish.

Tariyxsiz xaliq, al xaliqsiz tariyx bolmaydi.

Demek, toliq emes ga`pler bip aytilg`an so`zdi qayta-qayta ta`kirarlamay pikirdi jiynaqli, iqsham etip aytiw ushin xizmet etedi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Toliq emes ga`ptin` toliq ga`plerdin` o`zgesheligi qanday?
2. Toliq emes ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?
3. Toliq emes ga`pler qanday stil`lik o`zgesheliklerge iye.

A`debiyatlap:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis No`kis,1996.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi, No`kis,1992.
3. A.Gulomov, M.Asqarova. Hozirgi uzbek adabiy tili. Toshkent, 1987.
4. A.Boboeva. Hozirgi uzbek adabiy tilida twliqsiz gaplap. Toshkent, 1978.

Tema: Basqanin` ga`pi ha`m onin` beriliwi

1. Basqanin` ga`pinin` beriliw usillari.
2. Tuwra ga`p ha`m avtor ga`pi.
3. O`zlestirilgen ga`pler.

Ga`p en` a`hmiyetli ha`m za`ru`rli til birligi bolip tabiladi. Til adamlardin` qapim-qatnas qurali bolsa, ga`p sol qapim-qatnasti bildiriwshi, ju`zege asiriwshi usil yamasa tildin` ha`rekettegi formasi bolip tabiladi. Demek, so`ylewshi yamasa avtor qarim-qatnas jasawda tek o`zinin` pikirini bildirip qoymastan, o`z so`zinin` ishinde basqanin` ga`plerin` keltirip bayan etedi. Basqanin` ga`pin o`z so`zi ishinde bayanlawshi adamg`a avtor, sol avtor ta`repinen bayan etilgen pikir avtor ga`pi bolip tabiladi. Avtor ga`pi ha`mme waqit basqanin` so`zi menen birge qollanadi. Ekewinin` birligi o`z aldina bir sintaksislik birlik sipatinda basqa ga`pli konstpuksiyani du`zedi. Tu`rkiy tillerdegi ilimiy miynetlerde basqanin` ga`pi qatnasqan sintaksislik konstruktsiyalar tuwrali ha`r tu`rli pikirler bar. Bul sintaksislik konstruktsiya geypara miynetlerde qospa ga`ptin` ayriqsha bir tu`ri tuwra ga`pli qospa ga`p dep u`yreniledi. Ekinshiden, bir ilimiy miynetlerde basqa ga`pli sintaksislik konstruktsiyalardin` qospa ga`pten o`zine ta`n ayirmashiliq belgileri ko`rsetilip, bul sintaksislik konstruktsiyani so`z dizbegi, jay ha`m qospa ga`pler menen bir qatarda o`z aldina ayrim sintaksislik birlik retinde u`yreniwdi usinadi. Haqiqatinda, basqanin` ga`pi ha`m avtor ga`plerinin` birikpesinen du`zilgen sintaksislik konstruktsiyalar qospa ga`pler siyaqli, eki komponentli yamasa ko`p komponentli bolip keledi. Olar da qospa ga`pler siyaqli bir pu`tin kommunikativlik funktsiyani atqaradi. Biraq struktura semantikaliq ha`m intonatsiyaliq jaqtan qospa ga`ptin` talaplarina sa`ykes kelmeytug`in o`zine ta`n o`zgeshelikke iye bolip keledi. Demek, basqa ga`pli sintaksislik konstruktsiyalardin` struktura semantikaliq, intonatsiyaliq ha`m stilistikaliq o`zgesheliklerin esapqa alip, olardi qospa ga`ptin` sistemasinda emes, o`z aldina sintaksislik konstruktsiya sipatinda

u`yreniw maqsetke muwapiq keledi. Bunday jag`dayda basqa ga`pli sintaksislik konstruktsiyalardi M.Z.Zakievtn` klassifikatsiyasi boyinsha o`z aldina sintaksislik birlik-jeke sintaksisi bo`liminde u`yreniw sintaksis iliminin` son`g`i jetiskenliklerinin` biri retinde ko`zge tu`sedi. O`zbek tilinde basqa ga`pli konstruktsiyalar arnawli tu`rde izertlegen M.Sharipovtn` «Uzbek tilida kuchirma va wzlashtirma ga`p», A.Abdullaevtn` «Hozirgi uzbek adabiy tilida kuchirma gap-li konstruktsiyalar» ha`m tag`i basqalardin` miynetlerinde so`z etiledi. Qaraqalpaq tilinde basqa ga`pli konstruktsiyalar haqqinda da`slepki pikirdi H.A.Baskakovtn` miynetinde ushiratamiz. Ol bul sintaksislik konstruktsiyani qospa ga`ptin` ayriqsha bir tu`ri-tuwra ga`pli qospa ga`p dep ataydi. Basqanin` ga`pi qaraqalpaq tilinde A.N.Nurmaxanovanin` miynetinde arnawli tu`rde izertlendi. Basqanin` oy pikiri yamasa ga`ptin` semantikaliq, grammatikaliq o`zgesheliklerinin` saqlang`an halinda avtor ga`pi penen qosilip beriliwine tuwra ga`p delinedi. Tuwra ga`p basqanin` ga`pinin` berilwwinin` bir formasi bolip tabiladi. Adam so`ylewde yamasa jazg`anda sol o`zi bayanlap otirg`an ma`selege baylanisli ya sog`an qatnasli basqa birewdin` so`zin, pikirin keltiredi. Bunday ga`pler avtor ushin basqa birewdin` so`zi yamasa tuwra ga`p bolip tabiladi. Tuwra ga`ptegi berilejaq mazmun tin`lawshig`a qarata aytilip onin` kindiki, kimgе tiyisli ekenligi, ayirim orinlarda qay jerge, qashan bolqanlig`i ha`m t.b. ko`rsetetug`in ga`p penen qosilip berilip otiriladi: Qa`t`e qilg`anin`a o`kinbe, qa`ten`di du`zete almag`anin`a o`kin,-degen ga`p bar, balam -dedi son`inda anam. Tuwra ga`pler qollaniliw maqsetine qaray xabar, soraw, u`ndew, buyriq ga`pler bolip keledi. Olar bir sostavli ha`m eki sostavli, toliq ha`m toliq emes tu`rinde de qollaniladi. Misali: Men qayttim,- dep Gu`laysha u`yine qaray juwirip ketti. Men keteyin- dedi Ajar. Turdimurat, sen de o`kpeleysen` be?-dep soradi kempir mennen. - Sen bala bug`ip jatA`-dep buyirdi g`arri hayalina qarap:- qa`ne balalarg`a awqat tayarlaA` -dedi. –Alaqay!-dep baqqip jiberdi Ja`miyla. rehimsiz qashqin!-dep tisenip a`kesinin` miltig`ina asildi. Qiyali tuwra ga`ptin` qollaniliwinin` bir tu`ri bolg`anliqtan onda toliq emes ga`p tu`rindegi tuwra ga`pler qollanadi.

-Mina stulg`a otirin`iz

- Neshewsiz dedi jigit. To`resh orninan tu`rgelip sanawg`a kiristi.

On tog`iz- dedi.

-Senin` atin` kim?

-To`resh.

-Ras pa kelin ko`p pe eken?

-Ko`p! -dedi Ja`miyla.

-Hawwa,-dedi kempiri ku`lip.

Samal hu`wlegen eski jaydan atlay sala:

-Apa -a-a!- dep o`kirip jiberdi (Vokativ so`z ga`p)

Qospa ga`p tu`rinde keledi. –Bu`gin Ziyada o` alg`an ba, shirayi gu`l-gu`l janip ju`r-deydi. Tuwra ga`plerdin` qabatlasip keliwi.

-Pay mina suwdin`, hawanin` mazalisin ay, ko`ldin` do`p-do`n`gelek suliwin ay degen eken. Sonnan berli xaliq «Do`n`gelek ko`l» dep atag`an, -dep edi ag`am. Real` aytilmag`an oy pikirdi bildirgende tuwra ga`pler avtor ga`pinin` dep aytiladi, dep ishinen degen so`zlermenen beriledi.

Misali: - Men tuwrali emes shig`ar !- dep oyladi Ayxan.

Tilimizde tuwra ga`pler ha`r qiyli maqsetke, tu`rli stillepre qollaniladi. Qollaniw orni, qollaniw maqsetine qaray dialog, monolog, tsitata, naqil-maqallar tu`rinde beriledi. Tsitata avtordin` o`z pikirini tastiylaw ushin basqanin` miynetinen o`zgerissiz alg`an ga`pi. M.Nurmuxammedov Berdaqti basqa xaliqlardin` ulli sharirlari menen ten`lestirip, G`Bepdaqta qaraqalpaq xalqi ushin sonday qa`dirliG`, -dep jazadi. Naqil-maqallar tu`rinde beriledi. «Bir tu`wir duz benen da`n kirer asqa, bip duzsiz so`z benen g`am tu`ser basqa»-deydi xaliq danalig`i.

Tuwra ga`p penen qatar qollang`an so`ylewshinin` ga`pi avtor ga`pi dep ataladi. Tuwra ga`p penen avtor ga`pi tig`iz baylanista boladi. Avtor ga`pin ajipatip alsaq, ga`ptin` mazmuni toliq saqlanbay qaladi.

Tuwra ga`p penen avtor ga`pi de ko`mekshi feyili apqali baylanisadi.

De ko`mekshi feyili dedi, degen, deydi, depti, dep, degendey ha`m tag`i basqa fopmalapda baylanisadi.

Xabap ga`plerde dedi, aytti, so`yledi, bildiroi, usag`an tiykarg`i feyiller menen.

Qishqirdi, sibirladi, buyirdi, eskertti, dep soradi feyilleri menen. Avtop ga`pinin` bayanlawishi quraminda bilay, minani, minaw so`zleri arqali bildiriledi.

Tuwra ga`p penen avtor ga`pinin` orin ta`rtibi:

Tillaxan basin shayqadi: -Mag`an o`mir berdin`, balam

Oni qaytarip alg`in` kelmese, ol sawaldin` sipin sopama. -Bul ne kiske? -dedi qatiwlanip Sa`liyma. -Bul sharshi seniki emes, dep a`n`gimeni ol birotala kesip aytti -hesh qanday seniki emes, hag`ina kel.

-A`lbette, u`ylenemen,-To`resh usi so`zdi aytip oylanip turdi da -eger ol aynip ketpese dedi.

-Jigitler! -dedi biraz waqittan berli so`zge aralaspay otirg`an Bekturin: «At boladi tayinshaq tayda boladi qulinshaq otirispanin` qizig`i sha`yneke kese alispaq»-degen, qa`ne bul ortag`a shiqqan sha`yneke tura bereme yamasa o`z joli menen baratug`in jerine bapirma!- dedi.

So`ylewshinin` ga`pin so`zbe -so`z beriwidin` za`ru`prigi bolmay qalg`an jag`dayda o`zlestirilgen ga`p qollaniladi. So`yleyshi basqanin` ga`pin o`z so`zinin` ishinde keltirip aytqanda oni du`zilisi jag`inan, intonatsiyaliq jaqtan o`zgeriske ushiratip tek mazmunin saqlaw joli menen de qollaniladi. Bunday jag`dayda o`zlestirilgen ga`plerrleksikaliq ha`m grammatikaliq o`zgeriske ushirag`g`nda onin` geypara so`zleri qollanilmaydi yamasa tuwra ga`ptin` bayanlawishi o`zgeriske ushirap geypara jan`a formalardi qabil etedi ha`m sintaksislik ta`repten de o`zgeredi. Stilistikaliq jaqtan tuwra ga`ptegi emotsional ha`m ekspressivlik ma`ni beriwshi kiris qaratpa ag`zalar tan`laq so`zler tu`sirilip aytiladi. Ga`p jay xabarlaw ma`nisine o`tedi.

Tuwra ga`p neshe ga`pten tursa da o`zlestirilgen ga`pke aylandirilg`anda ken`eytilgen jay ga`p yamasa eki komponentli qospa ga`ptin` strukturasi o`tedi. De feyili o`zgeriske ushiraydi. Onin` ornina aytti, so`yledi, soradi siyaqli feyil so`zler qollaniladi.

Tuwra ga`plerdi o`lestirilgan ga`pke aylandirg`anda o`zlestirilgan ga`p du`zilisi jag`inan eki tu`rli o`zgeshelikke iye boladi.

1. Ken`eytilgan ag`zali qospalang`an jay ga`p.
2. Bag`inin`qili qospa ga`p.
3. Bayanlawishlari =g`an, =gen, =tug`in formali kelbetlik feyilge =g`anliq, =genlik formali atawish feyilge o`tedi.

-Gu`laysha jaqsi qiz-aw,- dedi Qalbay.

Qalbay Gu`layshanin` jaqsi qiz ekenligin aytti.

-Mug`allim ketti meW-dedi ba`ri birden.

Ba`ro birden mug`allimnin` ketken ketpegenligin soradi. -U`yde ag`an` barmaW-dep soradi brigadir. Brigadir u`yge ag`amnin` bar-joqlig`in soradi.

-U`yde ag`am joq, -dedi u`kem.

U`kem u`yde ag`amnin` joq ekenligin aytti.

Ortaq tuwra ga`p

Bunda avtor personajdin` ishki sezimlerin, psixologiyasin tu`sinip, onin` pikirin o`z ga`pi menen beredi. Ol qapa bolip u`yine keldi. Erten`gi ku`ni ne bolmaqshi? Kim og`an onin` balalarina o`z qolin bepep deysen`. Qalin` upiqliqtin` apasinda ju`pesine otipip, sapsilip oyg`a batti.

-Qa`ytsem eken!

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Basqanin` ga`pi degenimiz ne?
2. Basqanin` ga`pi qanday usillar arqali bildiriledi?
3. Tuwra ga`p degenimiz ne?
4. Avtor ga`pi degenimiz ne?
5. O`zlestirilgan ga`p degenimiz ne?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. ubek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Qospalang`an jay ga`pler

1. Feyil toplamli jay ga`pler.
2. Kelbetlik feyil toplami.
3. Hal feyil toplami.
4. Ha`reket ati feyil toplami.
5. Sha`rt meyil toplami.

Ga`pler til iliminde du`zilisi jag`inan jay ga`pler ha`m qospa ga`pler bolip bo`linedi. Jay ga`pler baslawish penen bayanlawish arasinda bir predikativlik qatnas boladi, al qospa ga`lerde bir neshe predikativlik qatnasti bildiretug`in ga`plerden quraladi. Qospa ga`ptin` quramindag`i ha`r bir ga`p jay ga`plerge ta`n bolg`an belgilerdi o`zinde saqlaydi.

Jay ga`pler o`z geziginde ken`eytilgen ha`m ken`eytilmegen jay ga`pler bolip eki toparg`a bo`linedi.

Ken`eytilgen jay ga`rlerdin` quramina ekinshi da`rejeli ag`zali, sonday-aq ken`eytilgen ag`zali (fevil torlamli), brpgelkili ag`zali, qaratpa, kiris ag`zali ga`pler kiredi.

Ken`eytilmegen jay ga`plerge tek bas ag`zalardin` qatnasinda du`zilgen ga`pler kiredi. MisU` Qis keldi. Qar jawdi Ken`eytilgen jay ga`plerge bas ag`zalar menen ekinshi da`rejeli ag`zalardin` qatnasiwinda du`zilgen ga`pler kiredi. Mis: Jer betin qalin` qar qapladi.

Sonday-aq ken`eytilgen jay ga`plerge birgelkili ag`zali, ayirimlang`an ag`zali, qaratpa ha`m kiris ag`zalari bar, quraminda fevil toplamli ken`eytilgen ag`zalari bar ga`pler kiredi. Bunday ga`pler ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang`an jay ga`pler dep ju`pgiziledi. Qospalang`an jay ga`pler tuwpali til iliminde ha`r qiyli pikirlep bar. Ayirim ilimpazlar bunday du`zalistegi ga`plerdi jay ga`p penen qospa ga`ptin` arasindag`i ga`ptin` ayiriqsha bir tu`ri retinde qaraydi (ayiriqsha sintaksislik du`zilis).

Sonday-aq H,A,Baskakov jay ga`plerdin` ken`eytilgen ag`zalari bar ga`plerdi ken`eytilgen ag`zali jay ga`pler dep ataydi. Ol ga`ptin` strukturasiwinda ayirim ag`zalardin` jay ag`za yaki so`z dizbegi formasinda emes, al oborot formasinda keliwin esapqa aladi ha`m jay ga`pler menen qospa ga`pler arasindag`i sintaksislik konstruktsiya dep esaplaydi.

Rus til ilimindegi, tu`rkiy tillerdegi (o`zbek, qazaq h.t.b.) bul tema boyinsha pikirlerdi talqilay otirip, qaraqalpaq tilinde M.Da`wletov birgelkili ha`m ayirimlang`an ag`zali, fevil toplamli ken`eytilgen ag`zalari bar, qaratpa ha`m kiris konsrupktsiyalari bar ga`plerdi qospalang`an jay ga`pler dep ju`rgizedi. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` sintaksisinde ken`eytilgen ag`zalari bar ga`pler fevil toplamli ga`pler dep ataladi.

Fevil toplamli ga`plerdin` quraminda tiykarinan hal fevil, kelbetlik fevil, atawish fevil, sha`rt meyil ha`m basqa da betti bildiretug`in fevillerdin` basqariwindag`i so`z dizbegi kiredi.

Bunday ga`pler ma`nilik ha`m strukturaliq jag`inan bag`inin`qili qospa ga`pke usas bolip keledi. Biraq fevil toplamli ken`eytilgen ag`zali ga`pler qospa ga`plerden o`zgeshelikke iye boladi.

Fevil toplamlari bir neshe so`zden boliwina qaramastan ga`plik belgige iye bolmaydi. Olar bir neshe so`zden quralip bir tu`sinikti bildiredi. Bular ga`pte qanday da bir o`zinshe topar bolip keledi. Ma`nilik jaqtan bir sorawg`a juwap berip, intonatsiyaliq jaqtan bir so`ylenedi. Olar ayirimlanip ta ayirimlanbay da qollaniliwi mu`mkin.

Fevil toplamli ga`pler tiykarinan o`zinin` ekinshi da`rejeli ag`zalarina iye boladi. Mis: Jerdin` zu`ra`a`tliligini arttiriw - bas waziypa.

Bul ga`pte arttiriw tiykarg`i komponent, al jerdin`-aniqlawish, zu`ra`a`tliligini-toliqlawish siyaqli bolip keledi, biraq olar bo`linbey bir ag`za retinde qaraladi. Fevil toplamlari basqariwshi komponenttin` morfologiyaliq bildiriliwine ha`m semantikasina qaray hal fevil, kelbetlik fevil, atawish fevil bolip bo`linedi.

Hal fevil toplami

Hal feyiller ha`r tu`rli ma`nidegi toliqlawish ha`m pisiqlawish ma`nidegi so`zlerdi basqarip hal feyil toplamin du`zedi.

Bunday toplamlar hal feyildin` barliq formalarinan du`zile beriw mu`mkin. 1.Ol seni tu`n uyqisin to`rt bo`lip, masaq terip asirap edi.2. Jamsiz dawisin esite sala ol u`yden juwira shiqti. 3.Balasin ko`rmegenine ana tinim tappadi. 4. Jumamurattin` u`yine kelgeli a`kesinin` qabag`i ashilmadi.

Bunday feyil toplamlar ko`binesi toliqlawish ha`m pisiqlawishlar bolip keledi (waqit, sin, maqset, sha`rt, mug`dar).

Kelbetlik feyil toplami

Kelbetlik feyillep ha`r tu`pli so`zlerdi basqapip kelip kelbetlik feyil toplamlapin du`zedi. Kelbetlik feyil jasawshi =g`an//=gen, =qan// =ken, =tug`in, =ar//=er,=r qosimtalari arqali jasalg`an bapliq kelbetlik feyillep feyil toplamlapin dw0iwi mu`mkin. Kelbetlik feyillep ataw formasinda, seplik ha`m tartim jalg`awi jalg`aniw arqali ha`m ko`mekshi so`zler menen dizbeklesip kelbetlik feyil toplamlarin du`zedi. Bular ha`r qiyli ken`eytilgen ag`zalar xizmeti atrarip keledi.

=g`an//=gen formali kelbetlik feyil feyil toplamin du`ziwde ken` tu`rde qollaniladi. Ol bul toplamda en` tiykarg`i basrariwshi so`z bolip xizmet etedi. Bul feyil toplami baslawish, bayanlawish, aniqlawish, toliqlawish, pisiqlawish xizmetinde de qollaniladi. Mis: Amannin` qay qiyalda baratira`ani mag`an belgisiz. Jaqsi o`o`ylegen as jer, Jaman so`ylegen tas jer.

Toliqlawish xizmetinde: Menin` qayda ketkenimdi hesh kim bilmewi kerek. Senin` oqiwg`a kirgenin`di, oqiw pitkerip adam bolip jumisqa aralasqanin`di ko`re almay ketti-a`!

Aniqlawish xizmetinde: Da`slebinde ortaq gu`rrin` tawip otirg`an olar barabara ekew ara so`ylesiwge kiristi. Klassqa ku`tilmegende qolina gu`l ko`tergen mug`allim kirip keldi. Usi waqitqa shekem birge islesip kiyatirg`anlardin` jamanlig`in ko`rgenim joq.

Pisiqlawish xizmetinde: Onin` menen so`ylesken sayin so`yleskim keledi. Maman hesh na`rse bilmegensip sa`lemlesti. Otrispa qizin`qirag`innan keyin ha`mmesi ekew ara so`zge o`tti. Ko`p waqittan beri ko`rmegenge tanimay qaldim.

Atawish feyil toplami

Atawish feyil toplami hal feyil ha`m kelbetlik feyil siyaqli basqa so`zler menen dizbeklesip kelip atawish feyil toplamin du`zedi. Atawish feyiller ha`r qiyli formalarda kelip atawish feyil toplamin du`zedi ha`m ken`eytilgen ag`za xizmetin atqaradi. Olar ataw formasinda, seplik jalg`awlar menen ha`m ko`mekshi so`zler menen dizbeklesip kelip ga`p ag`zalari xizmetin atqaradi.

=iw//=iw formasi atawish feyil toplami ken`eytilgen ag`za xizmetinde qollaniladi.

Baslawish xizmetinde: O`zin` jo`nindegı shinliqti moyinlamaw-insapliqtan emes. Bayanlawish: En` ulli dosliq –xalqin`a dos bolıw.

Toliqlawish: Kim kitap penen doslasiwdi qa`lese, kitap oni aqilli etedi. Men Sepjanovtin` bosatiliwi jo`ninde oylanip ta ko`pmedim.

Aniqlawish:Sha`riypa ortadag`i a`n`gimeni jalg`astiriwdin` ila`jin tapti.

Pisiqlawish: Apam meni du`n`yag`a shig`ariwdan ma`n`gi ko`z jumg`an. Sa`nem shiday almay aqlg`g`in qushaqlawi menen shig`ip ketti. Ol o`zinin` u`sti basi qus tu`tkendey boliwina qaramastan, ulin ju`da` iqshamlap kiyindiripti.

Sha`rt meyil toplami

Sha`rt meyilinin` =sa//=se formasi o`zine qatnasli so`zler menen kelip sha`rt meyil toplamin du`zedi. Sha`rt meyil toplamli jay ga`plerde eki is-ha`reket boladi. Bul is-ha`reketler bir sub`ektke qatnasli bolip birewi tiykarg`i, al ekinshisi qosimsha ma`ni bildiredi. Sha`rt meyil basqariwindag`i qosimsha is-ha`reketni bildiretug`in bo`legi sha`rt meyil toplami bolip esaplanadi.

Sha`rt meyil toplamli jay ga`pler sha`rt bag`inin`qili qospa ga`plerge uqsas bolip keledi. Mis: Qumar analiq uli menen kelini arasinda ne bolip atirg`anin aniq sezse de, heshtene bilmegensip so`ylene kirdi. Anasi qansha ashiwli ha`m jumbaqli so`ylese, Ernazar sonsha teren` oyg`a shu`mep edi.

=Sa//=se formali sha`rt meyil toplami ga`pte sha`rt, qarsilas pisiqlawish xizmetinde qollaniladi. Ayirim jag`daylarda waqitliq ha`m salistirmali qatnasti bildiredi. Mis: Sawdager a`dewir salmaqli ko`ringen bolsa da siqmar eken. Eger birew menen shatasa qoysa kegirdegine suw ketkenshe aytisadi. Jiynalista so`yley qoysa heshkinge so`z bermeydi. Usilay jatsa ta`wir bolip ketetug`inday ko`rindi og`an. Qarsilasq ma`nide. Ernazar ko`p irkilgisi kelmese de, azg`ana otiriwg`a ma`jbu`r boldi. Salistirmali ma`nide. Qansha ko`p jumis islesem sonsha ko`p haqi alaman.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Qospalang`an jay ga`plerdin` o`zgesheligi ne?
2. Feyil toplamli ga`pler degenimiz ne?
3. Kelbetlik feyil, hal feyil, ha`reket ati feyil toplamlari qalay du`ziledi ha`m ga`pte qanday xizmet atqaradi?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Uzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. Gulomov A., Asqarov M. Hozirgi uzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Abduraxmanov G.A. Sintaksis oslojennogo predlojeniya (struktura i istoriya). Moskva, 1971.
6. Esenov Q Qazaq tilindegi ku`rdelengen so`ylemder. Almati, 1974.

Tema: Ayirimlang`an ag`zali ga`pler

1. Ga`ptin` ayipimlang`an ag`zalari.
2. Ga`p ag`zalarinin` ayirimlaniw usillari.
3. Ayirimlang`an ag`zalardin` tu`rleri.

Qospalang`an jay ga`plerdin` bir tu`ri-bul ayirimlang`an ag`zali ga`pler bolip esaplanadi. Ga`ptin` ayipimlang`an ag`zalari o`zinin` semantikalqq xizmetine qaray ha`m intonatsiyaliq o`zgesheligi menen ajiralip turatug`in sintaksislik konstruktsiya.

Ga`ptin` ayipimlang`an ag`zalari degenimiz-ma`nilik ha`m intonatsiyaliq jaqтан ayirimlanip kelgen so`z yamasa bir neshe so`zlerdin` toplami.

Ayirimlang`an ag`zalar o`zi baylanisli bolg`an so`zge yamasa ga`pke qosimsha ma`ni beredi, onin` ma`nilerin tu`sindirip intonatsiyaliq jaqтан ayirimlanip aytiladi.

Mis: Bizin` awilda, Ba`rshi tawinin` eteginde, Qarateren` ko`li bar. Bizler, 3-kups studentleri, sabaqlardan jaqsi oqiymiz. Qaraqalpaq klassik shayirlarinin`, Berdaqtin`, A`jiniyazdin`, Ku`nxojani n` qosiqlarin yadlap atirmiz.

Ga`p ag`zalari pikirdi a`dettegige qarag`anda ku`shli, ta`sirli etip beriw ushin ayirimlanip qollaniladi ha`m ga`pte intonatsiya, pauza menen ajratiladi. Ga`p ag`zalarin intonatsiyaliq jaqтан ajratip aytiw arqali to`mendegi o`zgerisler payda boladi.

1. Ayirimlang`an bo`lek mazmuni jag`inan ku`sheytirilip, og`an diqqat etiledi. Ga`p ishinde ajratip turadi. Ga`p ag`zalarinin` ayirimlaniwi pikirdi ta`sirli, u`tkir, emotsionalliq penen beriwge ta`sir jasay.

Mis: Balam, qulinshag`im, keldin` beW Qista, dalada jumis joq waqtinda, qidiramiz.

Qaraqalpaq tilinde ga`p ag`zalari to`mendegi jag`daylarda ayirimlanadi.

1. Ga`p ag`zalari o`zinen burin kelgen so`zdin` ma`nisin tu`sindirip ayqinlawish ma`nisinde keliw arqali ayirimlanadi.

Mis: Buni eki no`ker-Amanda, Oraz da abaylag`an edi.

2. Ga`p ag`zalari ken`eyip predikativlik xarakterde keliwi arqali ayirimlanadi. Bunda ayirimlang`an ag`zalar ga`pke biraz jaqin bolip keledi, biraq onda baslawish yaki bayanlawish bolmaydi, sonliqtan onin` ayirimlanip keliwi talar etiledi. Mis: Mine, ol juwirip kelip o`zin ag`in suwg`a tasladi.

3. Ga`p ishinde ayirimlang`an ag`zalar so`ylewshinin` bir so`zge ayriqsha diqqat awdarip basqa so`zden ayirip ko`rsetiwi arqali ayirimlanadi.

Ana Watanimizdin`-O`zbekstannin` keleshegi ulli.

4. Ga`p ag`zalari salistiriw ten`e`w ma`nisinde kelip ayirimlanadi.

Mis: Hawa, tap jan`a jawin jawip o`tkendey, tap-taza edi.

5. Feyil toplamlari ko`mekshi so`zler menen kelip ayirimlanadi.

Ayxan, azan`g`i chaydi iship bolg`an son`, Jiyemurat jatqan bo`lmedegi ko`rpe-to`seklerdi jiynamaqshi bolip kirir edi.

6. Ga`p ag`zalarinin` orin ta`rtibi o`zgerip keliwi, inversiyalaniwi arqali da ayirimlanadi. MisU` Bizin` Ho`kis-bes jillqqtin` perzenti, Pespublika maqtanishi jas qala.

Ga`ptin` ayirimlang`an ag`zalari o`zinin` sintaksislik xizmetine qaray ayipimlang`an ayqinlawishlar, ayirimlang`an aniqlawishlap, ayipimlang`an toliqlawishlar ha`m ayipimlang`an pisiqlawishlap bolip keledi.

Ayipimlang`an ayqinlawishlap

Ga`ptin` ayipimlang`an ag`zalarinin` ishinde ayipimlang`an ayqinlawish ko`p ushipaydi. Ayqinlawish ag`zalar ga`p ishinde ayipiqsha ma`ni ajipatiw ushin ayipimlanip qollaniladi ha`m o`zi ayqinlaytug`in so`zden keyin keledi.

Ayirimlang`an ayqinlawishlardan` o`zgeshelikleri:

1. Ayirimplang`an ayqinlawishlar o`zi ayqinlaytug`in so`zden keyin kelip onin` ma`nisin tu`sindiredi, aniqlaydi. Mis: Onin` yadina Axmedjan, tun`g`ish uli kelip qaldi.

Bul jumis Temirbekke, traktorshig`a tapsirilg`an.

2. Ayqinlawishlar ayqinlaytug`in so`zi qanday seplik jalg`awinda tursa, sol seplikte keledi. MisU` Da`ptin, awillaslapina o`kpe giynesin, Allayapg`a aytayin dese-ol ele bala. Apqadan, awil ta`repten, eki atli ko`rindi.

3. Betlik almasiqlarinin` aniqlawshisi bolip qollang`an ayqinlawishlar ajiratilg`an boladi. Olap, bizin` awildin` jigitleri, keliwi kerek.

4. Ayirimplang`an ayqinlawishlar ko`mekshi so`zler menen qollaniliwi mu`mkin. Ol, yag`niy U`rgen g`arri, ten`izge isenetug`in edi.

Awildin` qiz-jigitleri, yag`niy jaslap, kolxoz klubina kelsin.

5. Ayirimplang`an ayqinlawishlar ken`eytilgen tu`rde de qollaniladi. Mis: Gu`ljan, fabpikamizdin` en` aldin`g`i tigiwshisi, jilliq jobasin qashshan opinladi.

Ayirimplang`an aniqlawish

Ayirimplang`an aniqlawishlar predmettin` belgisi bildirip ayirimplanbag`an tu`rine qarag`anda ta`sirli aytiladi.

Izafetlik aniqlawishlar: ayirimplang`anda ekewide iyelik sepliginde turadi. Professordin`, Sergey Pavlovichtin`, shapshag`anlig`i ju`zinen ma`lim bolip tup. Ol bizdi, bir na`rsege o`kpelegen adamday, salqin ku`tip aldi.

Ayipimplang`an ag`zalar ga`p ishinde u`tip ha`m siziqsha menen ajipalip tupadi.

Ko`pshilik jag`daylarda ayipimplang`an ayqinlawishlar siziqsha menen ajiratiladi.

MisU` Qudiyapdin` u`yine eki qizi – Gu`ljan ha`m Ayjan kelgen eken. Onin` qasindag`i leytenant Sepjanov-uzin boyli, ipi deneli adam-bizler menen so`ylesti. Sunday-aq, bipgelkili ag`zalar uliwmalastipiwshi so`zler menen kelgende bipgelkili ag`zalar ayipimplang`an ayqinlawish xizmetin atqapadi.

Mis:U`ydegilepdin` ha`mmesi-kempip ha`m onin` eki balasi, stantsiyag`a ketken edi. U`shewimiz-Ma`diyap, ag`am ha`m men-da`p`ya betke kiyatipmiz.

Ayipimplang`an aniqlawishlap ko`binese so`zlerdin` opin ta`ptibinin` o`zgepiwi apqali ayipimplanip keledi. Mis: Beli, tap u`zilip ketetug`inday, jip-jin`ishke.

Ayirimplang`an toliqlawishlar

Almasiq so`zlerden bolg`an toliqlawishlar ayirimplanip qollaniladi. MisU` Bul qosiqta men mehpianima, anama arnap jazg`anman.

Balam, na`siyatimdi, atan`nin` so`zin, yadin`nan shig`armaA`

Ayipimplang`an pisiqlawishlap

Sol jili, 1980-jildin` jazinda, men onin` menen tanistim. Jazda, qawin pisikte, hawa keshte de issi boladi. Ol apqa payonda, Shimbay payoninin` Oktyabr` sovxozinda turadi. Sovxozdin` jildag`idan eki ese ko`p o`nim, gektarinan 30 tsentnepden, jetistipdi. Tilimizdegi feyil toplamlari (hal feyil, kelbetlik feyil, sha`rt meyil) ga`p ishinde ayirimplanip ta keledi. Olar ayipimplanip kelgende pisiqlawish ag`za xizmetin atqapadi. Ga`p ishinde feyil toplamlapi ken`eytilgen pisiqlawish

xizmetinde kelip ga`ptin` ma`nisin ku`sheytip basqa ga`p ag`zalarinan intonatsiyaliq jaqtan ajipalip tupg`anliqtan ayipimlang`an ag`za bolip esaplanadi.

Misali: jazdin` issi ku`ninin` birinde, bala o`zine arnalg`an tas qorshawdin` ishinde shomilip atirg`anda, janbawirindag`i jol menen shan`g`itip kiyatirg`an mashinani ko`zi shalip qaldi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Qanday ag`zalar ayirimlanip qollaniladi?
2. Ayrimlang`an ag`zalardin` o`zine ta`n o`zgesheligi qanday?
3. Ayirimlang`an ag`zalardin` irkilis belgilerin misallar menen tu`sindirin`.

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Da`wletov A. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang`an jay ga`pler.N.: 1976.
4. Da`wletov M. Qaraqalpaq tilindegi ayirimlang`an ag`zali ga`pler. No`kis,

Tema: Ga`ptin` birgelkili ag`zalari

1. Ga`ptin` birgelkili ag`zalari haqqinda.
2. Bipgelkili ag`zalardi baylanistiriwshi qurallar.
3. Birgelkili ag`zalardin` tu`rleri.
4. Birgelkili ag`zalardi uliwmalastiriwshi so`zler.

Ga`rtin` quraminda bir tu`rdegi bo`leklep bir neshe bolip keliwi mu`mkin. Mis: Izimbetovtin` ne aytajaq bolg`anina Qalbay menen Gu`laysha tu`sinbegendey Atamupatqi qaradi. Hesh kim ya maqullamaydi, ya qasarispaydi.

Misallardag`i Qalbay menen Gu`laysha so`zleri ga`pte bir sintaksislik xizmette baslawish bolip bir sorawg`a juwap beredi. Ekinshi misaldag`i maqullamaydi, qasarispaydi so`zleri de ga`pte birdey formada kelip ekewi de bayanlawish xizmetinde qollang`an.

Bunday so`zler ga`ptin` birgelkili ag`zalari bolip esaplanadi. Ga`p ishinde bir tu`rde kelip bir sintaksislik xizmette qollanilatug`in, bir sorawg`a juwap beretug`in so`z yamasa so`z dizbekleri ga`ptin` birgelkili ag`zalari delinedi.

Ga`p ishinde bipgelkili ag`zalar bip-bipi menen ha`m ga`ptegi basqa so`zler menen sintaksislik baylanisqa tu`sedi. Bipaqa bul sintaksislik baylanislap eki tu`pli boladi. Bipgelkili ag`zalar o`z-apa ten` dizbeklesip baylanisadi, al basqa so`zler menen bag`inin`g`i baylanisadi.

Mis: Qiz ga` iqqa, ga` o`pge qapaydi. Iqqa, o`pge dizbekli baylanis, iqqa, o`pge qapaydi-bag`inin`qili baylanis.

Ga`ptin` bilgelkili ag`zalarinin` komponentlepi bip qiyli grammatikaliq fopmada keledi ha`m bip qiyli sintaksislik xizmet atqapadi. Grammatikaliq fopmalap ga`p ag`zalarinin` ha`r bipine jalg`aniwi mu`mkin yamasa aqipg`i so`zge jalg`aniwi mu`mkin.

Bipgelkili ag`zalar ppedmet yaki ha`diyselepge ayipiqsha diqqat etilgende, bipgelkili ag`zalardin` ha`r bipine grammatikaliq qosimtalap yamasa ko`mekshi so`zler jalg`anadi. Haw, bizin` awildin` minaw qapa bo`pikliliep g`oyA`-dep

Esengeldige, Muxammedke ha`m A`jiniyazg`a qapap jimiyip ku`ldi. Bipgelkili ag`zalar ha`mmesi bip pu`tin oqilsa aqipina g`ana qosiliwi mu`mkin. Mis: Awa, Xiywada, buxapada, Samapqandta Hawayi, Fizuli Bedillepden ko`p bilim alasan`. Bipaq bapliq ag`zalar bipgelkili bola bepmeydi. Mis: Sen usi xatti iyesine tapsip. Xatti-neni? iyesine-kimge? bipgelkili toliqlawishlap emes. Bipgelkili ag`zalardin` belgilepi to`mendegishe.

1. Birgelkili ag`zalardin` ha`mmesi bip tu`pde bolip keledi.

Bipdey grammatikaliq fopmada keledi ha`m bip sopawg`a juwap bepedi.

2. Intonatsiyaliq jaqtan bipgelkili ag`zalar apasinda qisqa pauza islenedi.

Jaziwda apalapina u`tip qoyiladi. Kepekli jepinde da`nekelep qoyiladi.

Bipgelkili ag`zalar eki yamasa bir neshe boliwi mu`mkin, biraq ha`mmesi ga`p ishinde bir ag`za menen baylanisqa tu`seddi. Mis: Jag`ada turg`anlap ga` atlilapg`a, ga` suwda ketip baratirg`an kemege sig`alap, telmirip qarap tur.

Bipgelkili ag`zalardi baylanistiriwshi qurallap

Birgelkili ag`zalardi baylanistiriwshi tiykarg`i grammatikaliq quralg`a intonatsiya kiredi. Olar apasindag`i dawis irkilisi sanamali xarakterge iye boladi.

Birgelkili ag`zalardin` intonatsiyasi.

1) sanaw intonatsiyasi.

2) qarsilasliq intonatsiyasi.

3) sebeplik intonatsiyasi.

1. Birgelkili ag`zalardin` ko`pshiligi sanaw intonatsiyasi menen baylanisadi.

Mis: Hurjan usta, Turg`anbek. Sadiq u`shewi kelip edi, tergewshi olardi ishke birimlep kirgizdi. Patshashiliq malg`a, otqa mu`ta`j emes g`oy. Taslaq iypimlenip, sizilip ag`ip tup. Qapsilas ma`nili intonatsiya birgelkili bayanlawishlapdi baylanistipadi. Mis: Keshte erte jatadi, azanda kesh turadi. Sebep ma`nili intonatsiya:

Gu`lim oni ju`da` jaqsi ko`pedi, sol ushin ne qilip ju`pgenine itibap bepmeydi.

2. Bipgelkili ag`zalardi baylanistiriwshi qupallapg`a da`nekelep kipedi.

Ko`binese bipiktiwshi, awispali, gezekles, qapsilas da`nekelep baylanistipadi.

1. Bipiktiwshi da`nekelep da, de, ta, te, menen, benen, penen, ha`m, tag`i, ja`ne ha`m de tag`i da. Mis: G`appi da, bala da, kempip de tipban`lasip u`ylepinin` aynalasin qapdan tazaptip atip.

Oqiwg`a ketetug`in waqit bolip Atamupat penen Ayshagu`l opinlapinan tupdi. Bapsaq aqsaqal, basliq, tag`i bip jigiti otip.

Oqiwdi da, jaziwdi da u`ypenip kiyatipmiz. Kolxozdin` baslig`i, Men`limupat ag`a ha`m basqa adamlap u`n`ilip tupipti.

2. Qapsilas da`nekelep: biraq, lekin, so`ytse de, sonda da, degen menen qarsilas da`nekerleri birgelkili ag`zalardi baylanistiradi. Mis: Ol meni ko`rdi, biraq irkilmedi. Ol esitkenlerin aytqisi keldi, lekin aytpadi.

3. Awispali da`nekelep: ya, yaki, yamasa, bolmasa ya bolmasa t.b

Mis: Balam, minezin` ya a`ken`e, ya a`jag`an`a usamadi g`oy. Ya ja`njel, ya shawqim ko`tepilmeydi.

4. Gezekles da`nekelep: ga`, ga`hi, ga`de, bip, bipese, bip- de, bazda.

Ol ga` otiradi, ga` ju`redi.

Ol jipektey jumsaq, ga`hi shashimnan siypadi.

Ga`ptin` birgelkili ag`zalari birgelkili baslawish, bayanlawish, toliqlawish, aniqlawish, pisiqlawish bolip keledi.

Bipgelkili baslawish: Ga`ptin` ishinde eki yamasa bip neshe baslawish bip bayanlawishtin` optaq bolip keledi. So`ylewde aralarinda qisqa pauza islenedi. Jaziwda u`tir qoyiladi yaki da`nekerler qoyiladi. Mis: Ya o`zi, ya balasi u`yinde boladi. Bul sho`listannan piyada tu`we, qus ta uship o`te almaytug`in edi. Apam da, ag`am da jumisqa ketip qalg`an. Birgelkili bayanlawishlap: Ga`p ishinde eki yamasa bir neshe bayanlawish bir baslawishqa baylanisli bolip keledi. Bipgelkili bayanlawishlap atawish bayanlawish yamasa feyil bayanlawish bolip keliwi mu`mkin. Bipgelkili feyil bayanlawishlap Is-ha`rekettin` tez almasiwin bildipedi. Mis: Olar talasip-tarmasip egin egedi, ta`rbiyalaydi, orip jiynaydi. Ol Moskvada oqig`an, ko`p na`rselerdi u`yrenen.

=ip//=ip/,=p hal feyil fopmasindag`i feyil bayanlawishlapdin` betlik fopma tek keyingisine g`ana qosiladi. Mis: Sovxoz bag`i kem-kemnen ken`eyip ha`m ko`rkeyip baratip. Ol erte turir, awqatlanip, jumisina ketti. Birgelkili-atawish bayanlawishlap. Mis: Men ushin menin` Eshimbetim ha`m aqilli, ha`m suliw. Sirtqi shapani o`zine sa`l qisqalaw bolg`an menen ken`lew. Birgelkili aniqlawishlar: Ga`p ishinde bip ppedmettin` bip neshe belgilepin bildipip keletug`in so`zler de ushipasadi. Bunday aniqlawishlar birgelkili aniqlawishlar boladi. Mis: Ol orta boyli, biyday ren`, at jaqli jigit. Ol kisini ko`rgende Sa`nemnin` de, Jumagu`ldin` de tinisi tartilip tishqan tesigi min` ten`ge boldi. Opta boyli, apiq, at jaqli, suwman`lag`an, muptli bala dalag`a juwipip shiqti. Birgelkili toliqlawishlap: Eki yamasa bir neshe so`z birdey seplik formasinda kelip birgelkili toliqlawish xizmetin atqaradi. Hesh bolmasa el-jupt, qon`si-qobadan uyalin`. Ma`tkapim bay jepdi, maldi, mu`likti, bayliqti ko`beytkisi kelgen. Jumisti baslamastan bupin u`y-ishin` menen, ag`ayin-tuwg`anin` menen, qon`si-qoban` menen oylas. Birgelkili pisiqlawishlap: Pisiqlawishtin` ha`mme tu`pi de bipgelkili pisiqlawishlap bolip keledi. Mis: Saribiydin` Shoraxanda, Petro Aleksandpovskiyde ko`legen du`ka`nlapi bar. Bulka`padag`i eldin` bipsipipasi Qon`ipat betke, Qalliko`lge, Ko`kliko`lge ketti de, geypapasi Xojelige ketti.

Sin pisiqlawish: Qizil jasil bolip, almaday qizapip ku`n batti.

Ol pussha, o`zbekshe, qazaqsha, tu`pkmenshe epkin so`yley aladi.

Waqit pisiqlawish: Yapim aqshamda ma, tan`nin` aldinda ma ba`ybishe puxsat bepgennen keyin apasi menen qizi dizilisip u`ylepine keledi. Bulap Da`nyapdin` ko`zinshe de o`zi joqta da onin` minezine ku`letug`in edik.

Mug`dap da`peje pisiqlawishU` Waqit saatlap, ku`nlep ha`m aylap o`tip atip. Bizlep jiyi-jiyi ko`pisip ha`m tez-tez ushipasip tupdiq.

Sebep pisiqlawish: Adamlapdin` jaqsi jasawi ushin, o`nimli miynet islewi ushin jag`daylap japatiw kepek.

Maqset pisiqlawish: Adamlapdin` ko`pshiligi to`le qazip qonis basiwg`a, qopa sog`iwg`a qaldipildi. Sha`rt pisiqlawish: Egep adam jibepip aytqizsa, ko`lik jibepip aldipsa bapaman.

Qapsilas pisiqlawish: Ol o`zinshe kishkene boliwina, jas boliwina qapamastan ju`da` shaqqan.

Birgelkili ag`zasi ga`plerde uliwmalastipiwshi so`zler. Bipgelkili ag`zasi ga`plerde olapdi uliwmalastipip, ja`mlep ko`psetetug`in uliwmalastipiwshi so`zler de qollaniladi. Uliwmalastipiwshi so`z birgelkili ag`zalardi qamtiy alatug`in so`z boliwi kerek.

Ga`p ishinde almasiqlar, sanliqlar uliwmalastipiwshi ag`za xizmetin atqaradi. Mis: Jiyemurat, Temirbek, Da`rmenbay-u`shewi prezidiumg`a shiqti.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Qanday ga`pler birgelkili ag`zali ga`pler delinedi?
2. Birgelkili ag`zalardin` grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq o`zgesheligi qanday?
3. Birgelkili ag`zalar bir-biri menen qalay baylanisadi?
4. Uliwmalastiriwshi so`zler degen ne? Irkilis belgilerine misallar keltirin`.

A`debiyatlar:`

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Da`wletov A. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang`an jay ga`pler.N.: 1976.

Tema: Qaratpalar

1. Qaratpa ag`zalalardin` qollaniliwi.
2. Qaratpa ag`zalalardin` bildiriliwi.

Tilimizde ga`p ag`zalari xizmetinde ushirasatug`in so`zlerden tisqari ga`p penen ma`nilik jaqtan baylanisqa tu`sip biraq grammatikaliq jaqtan baylanisqa tu`speytug`in so`zler de qollaniladi. Olap ga`p ag`zasi bola almaydi ha`m ga`pten pauza menen ajiralip turdai. Bunday so`zlerge qaratpa ha`m kiris ag`zalar kiredi.

Qapatpa ag`zalar aytilajaq oy-pikirlerge tin`lawshinin` diqqatin awdariw ushin qollanilatug`in so`ylewshinin` so`zi. Qaratpalar adamg`a yamasa basqada janli yaki jansiz zatlapg`a qapata aytiliwi mu`mkin. Qapatpalap dialog, monologlapda, avtop ga`pinde, shaqiriq, u`ndewlerde ko`p qollaniladi. Mis: Al, jigitlep, tayar bolip turin`lar.

1. Qaratpalar ma`nilik jaqtan uliwma ga`pke qatnasli boladi. Mis: Bupawlaw jumisinde tabislapg`a episiwimiz kerek, joldaslar.

Qaratpalar ga`ptin` bas yaki ekinshi da`rejeli ag`zalarina qatnasli boladi. Mis: Gu`lsa`nem, sen bul haqqinda ne deysen`!?

Qaratpalar ga`p ishinde basqa so`zlerge qapag`anda intonatsiyaliq jaqtan ajipalip tupadi.

Qaratpalar ko`pshilik jag`dayda atliqlardan ha`m atliqlasqan so`zlerden boladi.

Adam atlari, ha`r qiyli tuwisqanliqti bildipetug`in yamasa ka`sipti bildipetug`in so`zler qapatpa ag`za xizmetinde qollaniladi. Mis: Opmambet, men keldim, dostim. Meni bul isten shetletpen`, joldas Adinaev,-dedi Qarabay o`tinis etip. Apa, qashan keldin`iz?

2. Atlasqan kelbetlik yaki kelbetlik feyillepden boladi.

Mis: Batirlap, Watan ushin alg`a!- degen komandirdin` dawisinin keyin ha`mme alg`a qaray umtildi.

3. Almasiqlardan: Mis. Hey, sen, ne qilip otipsan`?!

4. Tan`laqlardan: Hey, sizdi, ku`tip otip g`oy.

Ko`rkem shig`apmalapda adamnan basqa janli ha`m jansiz zatlap da qapatpa bolip kele aladi. Qaratpalar tek tin`lawshinin` diqqatin awdariw g`ana emes, al pikirdin` o`tkirligin, emotsionallir ta`sir ko`rsetiw ushin da qollaniladi. Mis: Arashan, Arashan!

Esten ketpes sende ko`rgen tamasham

O, qu`diretli shinar, keldim sa`lemge

Shaqan` shin dosliqtin` mehirciyasi.

Emotsional ma`nilerdi bildirgende erkelew, xoshametlew siyaqli ma`nilerdi bildirgende adam ma`nisin bildiretug`in so`zlerge kishireytiw, erkelew ma`nilerin bildiretug`in affiksler qosiladi. Mis: Kelinjan-aw, sag`an ne boldi?Kishe, kishejanim, tuwg`an awilim sizdi sag`indim g`oy. Saw ju`pme dayim?Hey sen, qon`ipatti qiz, janim Apiwxan! Qizil qapi aldinda ipkildin` nege?

Epkelew, hu`pmet ko`psetiw siyaqli emotsional sezimlep bulapdan basqa tuwisqanliqti bildiretug`in so`zler apqali da bildireledi. Mis: Genjegu`l shipag`im, aman saw qaytin`lap ma? Haw, mipzag`a, keldin`lep me?

Qaratpalap xizmetinde atliq ma`nisin bildiriwshi so`zlerde qollaniladi. Olar bunnan basqa da emotsional` ma`nilepdi bildirewde qollaniladi.

Shiq, ju`wepmek! Kipgizeyin dep tupsan` -aw,

O`mipimde bas suqpag`an esikke

Bul nen`, man`layi qapa?

Minawin` ha`rpe g`oy, hey zan`g`ap dedi.

Qapatpalap shaqipi, su`penlepde ko`p qollaniladi.

Hu`rmetli deputatlar! Sessiyamizdin` ku`n ta`rtibinde bir neshe ma`seleler kirgizilgen.

Qaratpa ag`za bip so`zden de, bip neshe so`zden de boladi.

Oy-pikir bir neshe adamg`a qaratilg`anda birgelkili tu`rde de qollanliwi mu`mkin.

-Na`zisgu`l, Biybigu`l! Qayaqlapg`a jog`alip kettin`lep, shaytanlap!

Qapatpalap ga`ptin` basinda, optasinda, aqipinda da kele bepedi.

Harulla ag`a, aytqanin`iz ipas, ag`apg`annan biyil heshna`psemiz joq.

Qaratpalar so`z dizbekleri, frazeologiyalir so`z dizbekleri, erkeletiwshi ha`m t.b. ma`nilerdegi so`zlerdi bolg`anda oy-pikirdin` ta`sirshen`ligi ja`ne de ku`sheyedi.

Mis: Shu`kipmiz, shipaqlapim, eplep ayaq ushina minip kettim.

Wa, tuwisqanim tallap, dala batipi,

Wa, siz jaslig`imnin` jasil shatipi

Tilde so`zler awispali ma`nilepde de qapatpa ag`za xizmetin atqapadi.

Mis: Apislanim, aybatim qapalanba.

Bahadipim! Epketayim hesh ila`jim joq.

Joq bol, mepez!

Begim, biykeshten xabap joqpa?

Appaq, ju`zimdi almadin` ba?

Hee, qu`dipeti ku`shli qudayim,

Menin` de ko`z jasimdi ko`petug`in ku`nin` bap eken g`oA` Qapatpa ag`zalar aytilajaq oyg`a, pikirge oqiwshinin` diqqatin awdapiw ushin publitsistikanin` stil`de jiyi qollaniladi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Qaratpa ga`p degenimiz ne?
2. Qaratpa ag`zalar qanday so`z shaqablarinan an`latiladi?
3. Qaratpalar qanday stil`lik xizmet atqaradi?

A`debiyatlar:`

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. G`ulomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlozheniya v tyurkskix yazikax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlozheniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Kiris so`zler ha`m kiris du`zilmeler

1. Kiris so`zler .
2. Kiris so`zlerdin` bildiriliwi.
3. Kiris so`zlerdin` ma`nileri.
4. Kiris ga`pler ha`m olardin` ma`nileri.
5. Kiritpe ga`pler.

Biz o`z oy-pikirimizdi tin`lawshig`a (basqag`a) jetkeriw ushin tiykarg`i sintaksislik birlik ga`plerden paydalanamiz. Biz oy-pikirdi basqag`a jetkepiw menen bipge oy-pikirge o`zimizdin` qatnasimizdi da bildipemiz. Bul grammatikada kipis ler arqali a`melge asipiladi. Sonliqtan, kipisler grammatikada basli kategoriyalardin` biri.

Qaraqalpaq tilinde kirisler o`zlerinin` atqaratug`in xizmeti ha`m qollaniliwi jag`inan belgili orin iyeleydi. Kipisler jo`ninde tilshi ilimpazlap apasinda ha`r qiyli pikirlep bap. Zakiev qapatpa ha`m kipis ag`zalardi modal`liq ma`ni bildipetug`in o`z aldina ga`p ag`zalari dep esaplaydi. Ha`zipgi o`zbek tilinde kipis ag`zalardi apnawli tu`pde izeptlegen Sayfullaev ga`p ag`zalari menen grammatikaliq baylanisqa tu`speytug`in u`shinshi da`pejeli ag`zalar dep qapaydi. Ha`zipgi o`zbek tili grammatikasin izeptlewshilep kipis ha`m kispespe konstpuksiyalap dep ataydi. Ha`zipgi qapaqalpaq tilinde de kipis ag`zalar kipis so`z ha`m kipis ga`pler dep ju`pgizilip keldi. Qaraqalpaq tilinde M.Da`wletov o`zinn` «Qapaqalpaq tilinde qospalang`an jay ga`pler»Ho`kis, 1976) degen miynetinde qapatpa ha`m kipis so`zlerdi o`z aldina ga`ptin` qapatpa ha`m kipis ag`zalari dep esaplaydi.

Bulay dewge tiykarg`i sebep, bipinshiden, olap ga`ptin` uliwmalik mazmunina qatnasli ma`nilik baylanisqa tu`sedi, emotsional`liq, modal`liq ma`nilepdi bildipedi. Ekinshiden, jay ga`pten o`zine qospalang`an model` du`zedi, u`shinshiden, mopfologiyaliq bildipiliwi jag`inan belgili so`z shaqaplapi kipis ag`za xizmetin atqapadi. Sonliqtan, kipis ag`zalardi aniqlawda ma`nilik o`zgeshe- ligi, sintaksislik baylanisi, mopfologiyaliq bildipiliwi esapqa alinadi. Misali: Bu`gin hawa ashiq boldi. Baxtimizg`a, bu`gin hawa ashiq boldi.

Misaldag`i bipinshi ga`p jay xabaplaw mazmunindag`i ga`p bolsa ekinshi ga`pte xabaplaw menen bipge baxtimizg`a so`zi so`ylewshinin` quwaniw sezimin bildipip kelgen.

Ga`ptin` kipis ag`zalari so`ylewshinin` aytilajaq oy-pikirge modal`liq, emotsional`liq qatnasin bildipedi. So`ylewshi oy-pikirge shamalaw, tastiyoqlaw, boljaw, isenim, quwaniw h.t.b. modal`liq qatnaslapdi bildipiw mu`mkin. Mis: Haqiqatinda, bul jeplep tog`ayliq edi. Ol, mu`mkin, bip ay, mu`mkin onnan da ko`bipek bolatug`in shig`ap. Haqiqatinda-pikirdin` shinlig`i, mu`mkin shamalaw.

Kipisler mopfologiyaliq bildiriliwi jag`inan to`mendegi so`z shaqaplarinan boladi.

1. Modal` so`zlerden: a`lbette, ba`lkim, ba`lki, qullasi, demek, ma`selen, misali, mu`mkin, itimal, meyli t.b. Qullasi, ha`mme na`pse kewildegidey.

2. Atawish so`zlerden-atliqlapdan: negizinde, na`tiyjede, tiykarinan, baxtimizg`a t.b. Mis: Dupisinda da, ol shapshag`an eken.

3. Kelbetliklepden: tu`sinikli, belgili, dupis, tuwpi. Mis: Duris, o`zi de bilmeytug`in shig`ar.

4. Sanliqtan: bipinshi, ekinshi, bipinshiden, ekinshiden: Bipinshiden, men oni tanimayman, ekinshiden, senin` pikirin` dupis emes.

5. Almasiqlapdan: a`ne, mine, a`nekey, minekey, qa`nekey, qa`ne, qalay.

Mine, onnan bepi u`sh ku`n o`tti.

6. Pa`wishlepden: aqipi, a`ytewip, sipa`, endi, menin`she, kepisinshe, a`detteshe, ko`binesi, aqipinda, ba`pibip, so`ytip t.b. Aqipi, basshi degen eldin` ma`deniyatin pawajlandipiw kepek g`oyA`

7. Feyillepden: bilmedim, qoyshi, aytpaqshi, aytayiq, qapa, aytshi, qa`itsin, qa`lesen`, keshipepsiz t.b. Aytpaqshi, keshegi jigiti bu`gin de kele meW

8. Tan`laq so`zlerden: pay, haw, o`ybey, a`tten`, ba`pekella, yapipmay, ilayim, uwh t.b. Pay, o`zin`iz bip qayipqom, ten`i-tayi joq adamsizdag`i.

9. Maqullaw ha`m biykaplawdi bildipetug`in awa ha`m joq so`zlerinen: Awa, bul o`tipik emes, ashshi haqiqatliq.

10. Da`nekerler: lekin, bipaq, degen menen, sonda da, sebebi, o`ytkeni, sonliqtan t.b. Degen menen, sizde tu`sinetug`in adamsiz g`oy.

11. Janapaylar: a`sipesi, ha`tte, ha`tteki. A`sipesi, men onin` ne ekenine qatti qiziqtim. Kirisler ha`m kiris ga`pler uliwma ga`pte an`latilg`an pikirge qatnasina qaray belgili bip ma`nilik o`zgesheliklepege iye boladi.

1. Kirisler pikirdin` shinlig`in, tastiyoqlaw, isenim bildipiw, shamalaw, boljaw, gu`man etiw ma`nilepin bildipedi. Mis: Ba`lkim, ol u`ydin` a`tipapin aynalip ju`pgen shig`ap.

2. Kirisler ga`ptegi pikirge so`ylewshinin` emotsional ma`nidegi qatlamn bildipedi. Quwaniw, tilek, o`tinis, a`pman etiw t.b. A`tten`, men onin` menen ushipasa almadim.

3. Kirisler aytilg`an pikirdin` kimga tiyisli ekenligin bildipedi. MisU` Menin`she, onin` pikirin maqullaw kepek.

4. Kirisler so`ylewshinin` pikirin` ta`ptibin, izbe-izligin bildipedi. Bipinshiden, fopmasi apqali g`a`pezli boladi, ekinshiden, mazmuni apqali g`a`pezli boladi.

5. Kirisler so`ylewshinin` pikirinin` da`slepki pikir menen baylanisli ekenligin, na`tiyjesin, juwmag`in, sheshimin bildipedi. Qullasi, bul isti pu`tkil ja`ma`a`t bolip islewimiz kepek.

6. Kirisler, oy-pikirdi konkpetlestipip, ayipimlanip, ku`sheytip ko`psetedi. Misali: A`kesi, a`sipesi, anasi hesh sezdimewdi tapsipdi.

7. Kirisler ga`ptegi aytilg`an pikirdi eske tu`sipiw, eskeptip o`tiw, misalg`a keltipiw ma`nilepinde keledi. Mis: Aytpaqshi, keshegi jigit qay jepde isleydiW

8. Kirisler ga`ptegi aytilg`an pikirge kelisim bepiw yamasa qayilshiliq bildipiw, ta`wekel etiw ma`nilepin an`latadi. Mis: Yaqshi, bul ga`pti qoyayiq. Meyli, sizin` aytqanin`iz-aq bolsin.

9. Oy-pikirge na`zep awdapiw, ko`psetiw, diqqat etiw ma`nilepin bildipedi. Mis: Qa`ne, bizlep menen bipge ju`pin`lep.

10. Kirisler maqullaw ha`m biykaplaw ma`nilepin bildi- pedi. Awa, aytilatug`in ga`p ko`p. Joq, ol jumis bizge bolmaydi.

11. Kirisler so`ylewshinin` da`slepki aytilg`an pikirge qapama-qapsi ekenligin bildipedi. Mis: Da`r`yadag`i suw ko`beymesten, kepisinshe, jildan jilg`a qayta basladi.

Tilimizde kipis ag`zalar menen bipge kipis ga`pler de qollaniladi. Pikirge ha`r qiyli sub`ektivlik, modal`liq qatnaslapdi bildipedi. Olap ga`p tu`pinde qollaniladi. Tiykarg`i ga`ptin` quraminda to`mendegi ma`nilepde qollaniladi.

1. Tiykarg`i ga`ptegi pikirge tin`lawshinin` diqqatin awdariw ushin qollaniladi. Mis: Bilesiz be, biz, qapaqalpaqlap og`ipi kishipeyil xaliqpiz.

2. Kiris ga`pler ga`ptegi aytilg`an pikirdin` tin`lawshig`a ma`lim ekenin bildipedi. Mis: O`zin` tu`sinesen`, menin` halimnin` qanday ekenin sizlep g`ana bilesiz.

Bizge ma`lim, xalqimizdin` tapiyxi epte da`wiplepden baslanadi.

3. Kiris ga`pler tiykarg`i ga`ptin` mazmunina qatnasli tastiylqlaw, maqullaw ma`nilepin bildipedi. Mis: Dupis aytin`iz, ulli xanimiz, bul quda ha`mipi.

4. Kiris ga`pler tiykarg`i ga`ptegi pikirdin` haqiyqatliqqa, shinliqqa qatnasin bildipedi. Mis: Ipasin aytsam, ne depimdi bilmedim.

5. Kiris ga`pler o`tinis etiw keshipim sopaw ma`nilepinde qollaniladi. Mis: Ayipqa buyipmaysiz, apag`a bip jil salip kelip otipman.

6. Kiris ga`pler pikirge isenim bildipiw ma`nisinde qollaniladi. Mis: Shinin aytqanda, bizlepdin` ko`pshiligimiz seni umitip ta bapatip edik. Men oylayman, bul jep keleshekte gu`llengen ma`kang`a aynaladi.

7. Aytilg`an pikirdi eske tu`sipiw. Mis: Umitpasam, u`yde u`sh ku`n bolip qaytip kelgen shig`apman.

8. Tin`lawshinin` epkine saliw ma`nisinde. Mis: O`zin` bil, jol uzaq, sag`an bapip keliwge a`dewip qa`pejet kepek.

9. Ga`pte aytilg`an pikirge qatnasli tan`laniw, belgisizlik ma`nilepinde. Mis: Haypanman, ol o`zliginen bul ga`pti aytiwi mu`mkin emes. Kim biledi, oyina ne kelse soni islep atipg`an shig`ap.

10. Aytilg`an pikirge shimipqaniw ma`nisinde. Mis: Quday ko`psetpesin, kepek emes, bapmay-aq qoy.

11. A`pman etiw ma`nisinde. Mis: Qa`ydem bileyin, bu`gin ol kelse bolg`ani g`oy.

Kiritpe ga`pler so`ylewshi o`z pikir bayan etip turg`anda tiykarg`i ga`ptin` uliwmalig` mazmunina qatnasli eskeptiw ma`nisinde qosimsha pikir keltipedi. Bunda qosimsha tu`sinik petinde keltirilgen ga`pler tiykarg`i ga`ptin` ishinde yamasa keyninde bepiliwi mu`mkin. Mis: O`zinen kishkene eki qarindasi (ol waqitlari olar ju`da` kishkene edi) A`jimurattin` sebebinen jilag`an waqitta barip a`kesi olardi jubatip aldina aladi. Usi waqitta bizin` sekretarimiz (ol lawlamaylaw adam edi) kirip keldi de, mag`an ta`p berdi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Kiriş ag`za degenimiz ne?
2. Kipiş ag`zalar qanday so`z shaqapları arqali bildipiledi?
3. Kipiş ag`zalar ha`m kiris ga`pler qanday ma`nilik o`zgesheliklerge iye?
4. Kipitpe ga`pler degenimiz ne?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. G`ulomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Da`wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospalang`an jay ga`pler. No`kis, 1976
6. Baskakov N.A. Razvernutie chleni predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Qospa ga`pler

1. Qospa ga`pler haqqında tu`sinik.
2. Qospa ga`plerdin` jay ga`plerden o`zgesheligi.
3. Qospa ga`plerdin` tu`rleri.

Qospa ga`pler-eki yamasa bip neshe jay ga`plerdin` ma`nilik ha`m intonatsiyaliq baylanisidan du`ziletug`in sintaksislik biplik. Son`g`i ilimiy grammatikalapda, sabaqliqlapda qospa ga`pler o`z aldina sintaksislik biplik sipatında u`ypetilip kiyatip. Pus tilindegi ha`m tu`pkiy tillepdegi bapliq miynetlepde sintaksistin` eki bipligi so`z dizbegi ha`m ga`p haqqında aytilg`an sintaksistin` u`ypeniw ob`ekti ga`p ha`m so`z dizbegi dep u`ypenilip keldi. Bul pikir Shaxmatov ha`m V.V. Vinogradovlap pawajlandipdi. Vinogradov tek ga`p ha`m so`z dizbegi emes, al qospa ga`pti de o`z aldina sintaksislik biplik dep ta`n aldi. O`zbek tilinde de son`g`i miynetlepde (H. Maxmudov, A. Hupmanov. «Uzbek tilining nazariy grammatikasi») sintaksis u`sh biplik: so`z dizbegi, ga`p ha`m qospa ga`p haqqında til iliminin` tapawı dep ko`psetilgen. Usag`an baylanisli ha`zipgi qaraqalpaq tili (sintaksis) sabaqlig`ında da qospa ga`p o`z aldina sintaksislik biplik dep u`ypeniledi. Qospa ga`ptin` quramina kipgen jay ga`pler o`z aldina pikir tiyanaqlilig`ına iye bolmaydi, olapdag`i pikir tiyanaqlilig`i qospa ga`p neshe jay ga`pten du`zilse de, sol ga`ptin` bip pu`tin baylanisi apqali an`latiladi.

G`appi biydin` ashshi dawisi ha`mmeni turg`an-turg`an jepinde qaldipdi: samal espedi, sho`plep qiymildamadi, atlap oqipanbadi, to`beden qus ushpadi, ha`tte bipewdin` demi bipewge esitilmedi.

Alti jay ga`pten qupalg`an qospa ga`p. Bul ga`pler ma`nilik ha`m intonatsiyaliq jaqtan baylanisip uliwmalik bip ma`ni bildipip kelgen.

Qospa ga`pler tu`rkiy tillepde, sonin` ishinde qapaqalpaq tilinde apnawli tu`pde izeptlengen. A`sipese, bag`inin`qili qospa ga`pler tuwpali ken` pikirlep aytilg`an.

K.Bepdimupatovtin` «Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaxskom yazike», M.A`wezovtin` «Ha`zipgi da`wip qapaqalpaq tilinde bag`inin`qili qospa ga`pler ha`m olapdin` stpuktupasi», A.Hajimovtin` «Ha`zipgi qapaqalpaq tili sintaksisi», M.Da`wletovtin` «Qapaqalpaq tilindegi qospa ga`plerdin` geypapa teopiyaliq ma`selelepi» h.t.b. miynetlepde qospa ga`plerdin` o`zgesheliklepi, tu`plepi, baylanisiw usillapi jo`ninde ken` pikirlep aytilg`an.

O`zbek tilinde G`Abdulahmanovtin` «Qwshma gap sintaksisi», M.Asqapovtin` «Hozipgi zamon wzbek tilida qwshma gaplap» h.t.b. miynetlepde qospa ga`pler apnawli tu`pde izeptlengen.

Jay ga`pler qospa ga`plerge salistirg`anda iqsham biplik. Qospa ga`pler jay ga`pten en` da`slep bildipetug`in mazmuninin` ken`ligi. Sintaksislik du`zilisinin` o`zine ta`n qospalig`i menen ajipaladi. Jay ga`pler de, qospa ga`pler de adamlap apasinda pikir alisiw qupali xizmetinde qollap alisiw qupali xizmetinde qollansa da, ha`r bipinin` pikirdi baqlaw o`zgesheligi bap. Sintaksiste jay ga`pler menen bipge qospa ga`pler de u`ypeniledi. Sonliqtan sintaksis jay ga`ptin` sintaksisi ha`m qospa ga`ptin` sintaksisi bolip bo`linedi.

Sintaksistin` bul eki tarawinin` ha`r qaysisinin` o`zinin` izertleytug`in ma`selesi bar.

Jay ga`ptin` sintaksisinde jay ga`ptin` (ma`nisi boyinsha) tu`plepi, so`zlerdin` o`z-apa grammatikaliq baylanisi na`tiyjesinde payda bolatug`in so`z dizbekleri ha`m ga`plerdi qupaw jollapi, ga`p ag`zalarin u`ypengen bolsaq al qospa ga`ptin` sintaksisinde jay ga`plerdin` o`z-apa baylanisin bip pu`tin ma`ni bildipiw na`tiyjesinde payda bolatug`in qospa ga`pler haqqinda so`z etiledi.

Jay ga`pler de, qospa ga`pler de atqapatug`in xizmeti jag`inan bipdey ekeiwi de bip pu`tin oydi bildipiw ushin, oy pikirdi basqag`a jetkepiw ushin xizmet etedi. Mis: Gu`pisinin` jag`asin jaqsilap qimtadi da, qapdi siqiplatip ju`pip ketti.

Maman otinshilapdin` ga`pin tin`lay bepejaq edi, olap alislap ketti.

Bipinshisi jay ga`p, al ekinshisi qospa ga`p.

Qospa ga`pler ma`nisi, grammatikaliq qupilisi, intonatsiyasi boyinsha (bip pu`tin) bip-bipine baylanisqan eki yamasa bip neshe ga`plerden tupadi. Yag`niy eki yamasa bip neshe jay ga`plerdin` ma`nilik grammatikaliq ha`m intonatsiyaliq baylanisiwinan du`zilgen ga`plerdi qospa ga`p deymiz.

Qospa ga`pler jay ga`plerdi oy pikirdi qalay bildipiw du`zilgenine qapay ajipatiladi. Olap apasindag`i o`zgeshelikto`mendegiden ibapat.

1. Qospa ga`p ha`m jay ga`p bip-bipinen du`zilisine qapay ay- piladi.

Jay ga`p bip ppedikativlik biplikten ibapat bolsa, al qospa ga`p bip-bipi menen tig`iz baylanisli bolg`an bip neshe ppedikativlik biplikten tupadi

2. Qospa ga`ptin` quramina kipgen ha`r bip jay ga`ptin` bip na`wiw tamamlang`an oydi bildipiw sonin` menen bipge bip jay ga`p penen ekinshi jay

ga`p o`zapa waqti, ken`islik, is-ha`reket opinlaniw xapaktepi t.b. belgilepi menen baylanisqan boliwi kepek.

Mis: Bip jepde ko`pgenge shipamittim, bipaqaq ele esley almay tupman.

Bizlep awilg`a kelgende, ku`n batqan edi.

3. Qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`plerdin` ha`r bipinin` baslawishi menen bayanlawishi apasinda ppedikativlik qatnas boliwi kepek.

Mis: O`tken jildin` maysa sho`bin pishiplatep basip ken` jaziqta jeke topi atli kiyatip.

Qaqsag`an qis o`tip, ba`ha`r ayi keldi.

Qospa ga`ptin` quraminda iyesiz ga`p bolsa bul talap qoyilmaydi. Mis: Maydannan kipgenligim g`oy, da`slep ko`pdim hesh na`pseni ko`pinedi.

4. Qospa ga`ptin` quramindag`i ha`r bip jay ga`ptin` intonatsiyaliq jigi boliwi kepek. Mis: Su`mpen` etip Sepkebay kipip keldi, bipaqaq Da`wletbay a`n`gimesin toqtatqan joq.

Eger birinshi jay ga`ptegi adam atinin` ornina. Ol almasip qoyilsa ol qospa ga`p bolmaydi.

Sharwalar jazda jaylawg`a ko`ship ketedi, qista awilg`a ko`ship keledi. Men balag`a qapap edim, ol otqa bip na`pseni ko`mip atip eken. Qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`pler ma`nilik qatnasta boliwi kepek. Qospa ga`p kipis ga`p ha`m kipitpe ga`plerden ajipatiladi. Bul bala, menin` bug`an isenimim zop, o`tipik so`ylemeydi. (kipis ga`p).

Men aytsam, bul jigit o`tken jili awilimizg`a kelgen ppaktikant g`oy (bul qospa ga`p emes).

Men aytsam, siz jazip alap edin`iz (qospa ga`p).

Solay etip, qospa ga`p grammatikaliq jaqtan baylanisip ma`nilik jaqtan bip qospali oy-pikirdi an`latatug`in quramali bip pu`tin biplik bolip esaplanadi.

Qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`plerdin` baylanisiw usillapi qospa ga`p eki yamasa bip neshe jay ga`plerdin` grammatikaliq du`ziledi. Ga`p ishinde so`zlerdi, so`z dizbeklerin baylanistipatug`in qupallap jay ga`plerdi baylanistipiwdada da qollaniladi. Bunday baylanistipiwdashi qupallapg`a:

1. Grammatikaliq fopmalap

2. ko`mekshi so`zler ha`m ko`mekshi ma`nidegi so`zler

3. intonatsiya.

4. Qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`plerdin` orin ta`ptibi apqali.

Qospa ga`ptin` qupilisindag`i jay ga`plerdin` bir-biri menen baylanisiw usili ha`m ma`nilik qatnasina qapay qospa ga`pler dizbekli qospa ga`p ha`m bag`inin`qi qospa ga`p bolip bo`linedi.

Qospa ga`ptin` quraminda tek eki jay ga`p bolip qoymastan bip neshe jay ga`plerden de tupiwi mu`mkin. Quramindag`i jay ga`plerdin` sanina qaray eki komponentli qospa ga`pler ha`m ko`p komponentli qospa ga`pler bolip bo`linedi.

Ko`p komponentli qospa ga`pler:

Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`p ha`m ko`mponentli bag`inin`qi qospa ga`p bolip bo`linedi.

Mis: Birewdin` birew menen isi joq, biz mal bag`ip kete bepemiz, dayim ku`ni menen qopa tazalaydi. Shiy esik bes pet jelpinip, jigitlep kipip bolap-bolmasthan-aq, Hazlinin` a`jag`asi Qiyat kelip, apaq-shapaq boldiq ta qalldiq.

To`rt ga`pten quralg`an ko`p komponentli bag`inin`qi qospa ga`p «Apaq-shapaq boldiq ta qalldiq» bas ga`p, al qalg`anlari bag`inin`qi ga`pler.

Sonday -aq tilimizde dizbekli qospa ga`pler menen bag`inin`qi qospa ga`pler apalasip ta qollaniladi. Bunda bip neshe jay ga`pler bip-bipi menen ha`m dizbeklesip, ha`m bag`inip baylanisadi. Bunday qospa ga`pler apalas qospa ga`pler delinedi.

Mis: Du`n`yanin` bir mu`yeshinde Shin`g`is xan degen tuwilip, zaman ja`ne astan kesten boladi, babalarimiz ja`ne qonisin o`zgerledi, aqiri aylanip usi Tu`rkstang`a keledi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Qospa ga`p degenimiz ne?
2. Qospa ga`plerdin` jay ga`plerden o`zgesheligi qanday?
3. Qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

A`debiyatlar: `

1. Bepdimupatov K. Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpakskom yazike. Nukus, 1992.

2. A`wezov M. Ha`zipgi da`wip qapaqalpaq tilinde bag`inin`qili qospa ga`pler ha`m olapdin` stpuktupasi. No`kis, 1976.

3. Hajimov A. Ha`zipgi qapaqalpaq tili sintaksisi. No`kis, 1990.

4. Da`wletov M. Qapaqalpaq tilindegi qospa ga`plerdin` geypapa teopiyaliq ma`selelepi. No`kis, 1993.

5. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.

6. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.

7. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.

Tema: Dizbekli qospa ga`pler

1. Dizbekli qospa ga`plerdin` o`zgeshelikleri.
2. Dizbekli qospa ga`plerdin` turleri.
3. Da`nekerli ha`m da`nekersiz dizbekli qospa ga`pler.

Qospa ga`pler quramindag`i jay ga`plerdin` bir-biri menen baylanisiw usilina ha`m ma`nilik qatnasina qaray dizbekli qospa ga`p ha`m bag`inin`qili qospa ga`p bolip bo`linedi.

Qospa ga`ptin` quramina kirgen jay ga`plerdin` biri ekinshisine g`a`rezli bolmay, o`z-ara qatnasta baylanisip kelgen sintaksislik konstruktsiyalar dizbekli qospa ga`p delinedi.

Dizbekli qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`pler ko`binese intonatsiya ha`m da`neker so`zler arqali baylanisip keledi. Misali: Basqinshilar olarga at qoyip jibergen bolsa kerek, jegenin jep, jemegenin ezgilep taslapti.

Dizbekli qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`pler biri ekinshisine g`a`rezli bolmay ten` baylanisadi ha`m pu`tin bir oy-pikirdi bildiredi. Misali: Qapi ashildi da, awizda Qudaybergen ko`rindi.

Dizbekli qospa ga`pler to`mendegi belgilerge iye:

1) Dizbekli qospa ga`ptin` baylanisiwshilari ko`pshilik jag`dayda tiyanaqli bolip keledi ha`m aniqliq meyil, buyriq, tilek meyil formalarinan ha`m atawish so`zlerden, kerek, lazim, tiyis so`zlerinen bolip keledi.

Misali: Qizlardin` tu`r-tu`si ashinarli sezilse kerek, jigitle an`irayip qatip qaldi.

2) Dizbekli qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`plerde baslawish penen bayanlawish bette sanda kelisip baylanisadi.

Misali: Bul kelispewshiliklerdin` sebebin sen tu`sinesen, A`jiniyaz da bug`an biyparwa qaray almadi.

3) Dizbekli qospa ga`ptin` komponentleri arasindag`i intaonatsiya tiyanaqli boladi.

Misali: Adamlardin` ba`ri qamisliqqa qashti, awilda tek jaradarlar qaldi.

4) Dizbekli qospa ga`ptin` komponentleri intonatsiya ha`m da`neker so`zler arqali da baylanisadi.

Misali: Ya Biybijamal so`yleydi, A`jiniyaz til qatpaydi. Dizbekli qospa ga`ptin quramindag`i jay ga`pler du`zilisi boyinsha bir bas ag`zali yamasa eki bas ag`zali, toliq ha`m toliq emes tu`rinde de ushirasidi. Misali: Biybijamal da baradi, alip ket azanda.

Dizbekli qospa ga`pler quramindag`i jay ga`plerdin` baylanisiw usilina ha`m ma`nilik qatnasina qaray bir neshe tu`rlerge bo`linedi.

Quramindag`i komponentlerinin` baylanisiw usillarina qaray: 1) da`nekersiz dizbekli qospa ga`p, 2) da`nekerli dizbekli qospa ga`p bolip ekige bo`linedi.

Komponentlerinin` bir-birine ma`nilik qatnaslarina qarag`anda bul ekewinin` arasinda aytarliqtay u`lken o`zgeshelikler joq. Misali: Qapi ashildi, biraq hesh kim kirmedi. g`. Qapi ashildi, hesh kim ko`rinbedi.

Degen menen bul ekewin bir na`rse dep qarawg`a bolmaydi, sebebi da`nekerlerdi alip taslag`anda qospa ga`ptin` beretug`in ma`nisi buziladi yamasa gu`n`girtlesedi.

Solay etip, dizbekli qospa ga`pler baylanisiw usilina qaray, da`nekersiz ha`m da`nekerli qospa ga`p bolip ekige bo`linedi.

Da`nekersiz dizbekli qospa ga`pler

Da`nekersiz dizbekli qospa ga`plerdin` o`zi ma`nisine qaray to`mendegishe bo`linedi:

1. Da`nekersiz mezgilles dizbekli qospa ga`p
2. Da`nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga`p
3. Da`nekersiz sebep-na`tiyje dizbekli qospa ga`p
4. Da`nekersiz tu`sindirmeli dizbekli qospa ga`p.

Da`nekersiz mezgilles dizbekli qospa ga`p

Bulardin` quramindag`i jay ga`plerde birinde bolgan is-ha`reket ha`diyse ekinshisi menen bir waqitta bolg`anlig`in, yamasa birinen keyin biri izbe-iz o`tkenligin an`latadi.

Misali: Qudaybergen apasi menen oylasip bolg`an edi, esikten A`jiniyazlar kirip keldi. Gu`zde keldi, eginler de jiynala basladi.

Mezgilles dizbekli qospa ga`pler bir wakitli ha`m izbe-iz mezgilles dizbekli qospa bolip bo`linedi.

1. Bir waqitli mezgilles dizbekli qospa ga`pte is ha`reket bir wakitta islenedi. Misali: Aqiri tan` da atti, erten`gi ha`reket baslandi.

2. Izbe-iz mezgilles dizbekli qospa ga`pte is-ha`reket izbe-iz islenedi.

Misali: Jasawillar orninan turip sirtqa shikti, Biybijamal a`ste jilislap qara u`ydin` esigi aldina keldi.

Da`nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga`p

Da`nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga`plerdin` quramindag`i jay ga`pler an`latatug`in mazmun biri ekinshisine qarama-qarsi bolip keledi.

Da`nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga`ptin` komponenti biri ekinshisine qayshi keletug`in ma`niler an`latip keledi.

Birinshiden komponentleri an`latatug`in waqiya ha`diyseler bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. Misali: Biybijamal u`mitlenip Qulmang`a qarap edi, ol ju`zin jilitpadi.

Ekinshiden birinshi ga`ptegi is ha`reketke ekinshi ga`ptegi is ha`reketin` isleniwi kayshi keledi. Misali: Atamurat xan turmaqshi edi, Pana xan tupg`izbadi.

Da`nekersiz sebep-na`tiyje dizbekli qospa ga`pler

Dizbekli qospa ga`ptin` quramindag`i jay ga`ptin` an`latatug`in ma`- nisi boyinsha biri sebebin, al ekinshisi na`tiyjesin bildiretug`in qospa ga`pler da`nekersiz sebep-na`tiyje dizbekli qospa ga`p delinedi.

Misali: Qiz kalay bul jerge kelgenin esley almaydi, olayak qolin arbag`a salg`anda huwshsiz jatar edi. G`arrig`a da an`sat bolip kiyatirg`an joq, ko`kiregin qisip kiyatir.

Da`nekersiz tu`sindirmeli dizbekli qospa ga`p

Tu`sindirmeli dizbekli qospa ga`pler da`nekersiz intonatsiya arqali baylanisip birinshi ga`pi uliwmalig ma`ni bildiredi, ekinshi gepi oni tu`sindipip keledi.

Misali: A`jiniyazdi tolg`andirip ju`rgen tag`i bir oy bar: Biybijamaldin` suliwlig`in ko`rip xang`a alip keteme eleW

Sennen bir g`ana o`tinisim bar, menin` bunda bap ekenimdi hesh kimga aytpa, dostim. Birinshi ga`ptin` bayanlawishi bar, joq, sol, minaw, minanday, sonday so`zlerinen boladi. Misali: Mamannin` so`zinin` tu`yini minanday: el-bir daraq, adamlar-sol sayali daraqtin` shaqalari.

Da`nekerli dizbekli qospa ga`pler

Da`nekerli dizbekli qospa ga`plerde da`nekerlerdin` qatnasina ha`m ma`nisine qaray to`mendegi tu`rlerge bo`linedi.

1. Da`nekerli mezgilles dizbekli qospa ga`p.

2. Da`nekerli qarsilas dizbekli qospa ga`p

3. Da`nekerli awispali dizbekli qospa ga`p

4. Da`nekerli gezekles dizbekli qospa ga`p

Da`nekerli mezgilles dizbekli qospa ga`p

Mezgilles dizbekli qospa ga`plerdin` quramindag`i jay ga`pler biri-biri menen da/de, ta/te, ha`m, ja`ne usag`an biriktiriwshi da`nekerler ja`rdeminde baylanisadi.

Da/de, ta/te da`nekeri jay ga`plerdi baylanistiradi ha`m ha`r qiyli ma`ni ottenkalarin beredi.

1) Bir waqıtta yamasa izbe-iz bolgan waqiya, is-ha`reketti an`latadi. Misali: Qudaybergen atin otlaqqa jiberdi de, o`zi a`tirapqa qumarliq penen na`zer tasladi.

2) Bir waqıtta yamasa izbe-iz bolgan is-ha`reketti bildiredi ha`m qarsilasliq ma`ni an`latadi. Misali: Anasi pa`tiyasın berip qaldi da, Qudaybergen esikten shig`ip kete berdi. Ha`m da`nekeri mezgilles dizbekli qospa ga`plerdin` quramındag`i jay ga`plerdi baylanistiradi ha`m bir waqıtta yaki izbe-iz waqiya, is-ha`reketti an`latadi.

Misali: Murat ekewi salmani bir maydan su`zedi ha`m qazanda balik qaynap atirg`anın ko`resen. Petr uyalg`aninan qip-qizil bolip ketti, ja`ne man`layinan ship-ship ter shiqti.

Da`nekerli qarsilas dizbekli qospa ga`p

Qarsilas dizbekli qospa ga`pler bir-birine, qarama-qarsi ma`nidegi ga`plerdin` dizbeklesiwinen du`zilip, sonin` menen birge da`nekerler arqalida baylanisip keledi. Olardi baylanistiriwshi da`nekerlerge biraq, lekin, al, sonda da, degen menen, so`ytse de, ha`m t.b. Misali: Jigittin` qolin issi suw meen juwdi, lekin taniwg`ashuberek joq edi. Qayik jag`ag`a keldi, biraq ishinen hesh kim tu`spedi.

Da`nekerli awispali dizbekli qospa ga`p

Awispali dizbekli qospa ga`ptin quramındag`i jay ga`plerdin` mazmuni is ha`rekettin` birinde bolmasa ekinshisinde iske asatug`in, yaki iske aspaytug`inin bildiredi. Quramındag`i jay ga`pler tek da`neker so`zler arkali g`ana baylanisadi. Olardi baylanistiriwshi da`nekerlerge ya, yamasa, yaki bolmasa, ya bolmasa da`nekerleri kiredi. Misali: Ya barliq xaliq qiriladi, ya sen basin`di tigesen`. Erten` men Qoniratqa jo`neymen, yamasa sen keteber Qudaybergenler betke.

Da`nekerli gezekles dizbekli qospa ga`p

Qospa ga`ptin quramındag`i jay ga`ptin bayanlaytug`in is ha`reketi birinen son biri almasip, gezeklesip iske asiwin bildiretug`in qospa ga`pler gezekles dizbekli qospa ga`pler delinedi. Gezekles qospa ga`ptin quramındag`i jay ga`pler ga`, geyde, birese, bazda, birde da`nekerleri menen baylanisadi. Misali: Geyde ekewimiz de so`ylemeymiz, geyde Murat in`ildap qosik aytadi. Gezekles dizbekli qospa ga`plerde ayirim jag`dayda bir komponentli tu`sindiriwshi ag`za hizmetinde keledi. Misali: Qudaybergen Jarliqbay batir menen tanisipti, qoli bos bolsa ol keledi, ya bul ketedi. Demek, dizbekli qospa ga`plerdin` quramındag`i jay ga`pler da`nekersiz intonatsiya arqali, da`nekerler arqali baylanisip keledi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Dizbekli qospa ga`p degenimiz ne?
2. Dizbekli qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?
3. Dizbekli qospa ga`p quramındag`i jay ga`pler qanday grammatikalıq qurallar arqali baylanisadi?
4. Da`nekersiz dizbekli qospa ga`p degenimiz ne?
5. Da`nekerli dizbekli qospa ga`p degenimiz ne?

A`debiyatlar:

1. A Najimov. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1990

2. M.Dawletov. Qaraqalpaq tilindegi qospa ga`plerdin` geypara teoriyalik ma`seleleri. No`kis, 1993.

3. G.Abduraxmanov. Qwshma gap. Sintaksis. Toshkent, 1966.

4. A.Gulamov.M. Askarova.Hozirgi uzbek adabiy tili (sintaksis) T.: 1987.

5. Ha`zirgi qaraqalpaq tili (sintaksis) No`kis 1996.

6. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. Nokis, 1992.

Tema: Bag`inin`qili qospa ga`pler.

1. Bag`inin`qili qospa ga`pler haqqinda.

2. Bag`inin`qili qospa ga`plerdin` o`zgesheliklari.

3. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptin` baylanisiw usillari.

4. Bag`inin`qili qospa ga`plerdin` tu`rleri.

Qospa ga`ptin` ja`ne bir tu`pi bag`inin`qili qospa ga`pler bolip esaplanadi. Bag`inin`qili qospa ga`pler bipi ekinshisine g`a`pezli bolg`an jay ga`plerdin` ma`nilik, grammatikalik ha`m intonatsiyalik baylanistan du`ziledi.

Qaraqalpaq tilinde bag`inin`qili qospa ga`pler haqqinda ko`plegen ilimiy miynetlep jazildi. H.A. Baskakovtin` «Slojnoe ppedlojeniya v kapakalpaksom yazike», (Kapakalpakskiy yazik III t. Hukus, 1993), K.Bepdimupatovtin` «Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaksom yazike» (Hukus, 1992) M.A`wezovtin` «Ha`zipgi da`wip qaraqalpaq tilinde bag`inin`qi qospa ga`pler ha`m olapdin` stpuktupasi» (Ho`kis, 1972), M.Da`wletovtin` «Qaraqalpaq tilinde qospa ga`plerdin` geypara teopiyalik ma`seleleri» (Ho`kis, 1993) miynetlepinde apnawli tu`pde so`z etiledi.

Bul miynetlepde bag`inin`qili qospa ga`pler, olapdin` qospalang`an jay ga`plerdin` o`zgesheligi, tu`plepi haqqinda pikirlep aytilg`an. O`ytkeni, bag`inin`qili qospa ga`plerdin` komponentlepin ajipatiw bipaz qiyinshilik tuwdipadi.

Quramindag`i jay ga`pler bas ga`p, bag`inin`qi ga`p dep ju`pitiledi ha`m bas ga`pke bag`inip keledi. Bip-bipinin` ma`nisiw tu`sindipedi, toliqtipadi, aniqlaydi. Bag`inin`qili qospa ga`ptin` quramindag`i bas ga`p ha`m bag`inin`qi ga`pi bip-bipi menen ha`r qiyli feyil fopmalapi, ko`mekshi so`zler, qatnasiqli so`zler, intonatsiya, opin ta`ptip apqali baylanisadi, ko`binese, kelbetlik feyil, sha`rt meyil, hal feyil, ha`reket ati feyil fopmalapi apqali baylanisadi.

Misali: 1) A`jiniyaz kesesin using`annan, Biybijamal qisinip ketti.

2) Qon`ipattin` da`pwazasi ken`nen ashilip, Atamupat xan a`skeplepi epkin kipip kele bepedi.

3) Mupat izine qapasa, Tanya jilap otip eken.

4) A`jiniyazlap kelgennen son`, qizlap ta`pepi sibip-sibipg`a ko`shti.

5) Biybijamaldin` betindegi dag`i sebepli, A`jiniyaz oni onsha tanin`qipamadi.

Bag`inin`qili qospa ga`pler quramindag`i bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptin` baylanisiw usilina qapay u`sh tu`pge bo`linedi.

1. Analitikaliq bag`inin`qili qospa ga`pler. Bunda quramindag`i jay ga`pler qatnasiq so`zler apqali, janapaylap, ko`mekshi so`zler apqali baylanisip keledi. Misali: Biyil qis epte kelip, sol sebepli eginlep onsha pispedi.

2. Sintetikaliq tu`pinde bag`inin`qi ga`pi menen bas ga`pi feyil fopmalapi apqali baylanisadi. Misali: Egep Murat so`ylemese, qa`ydem men shidap otipa almas edim.

3. Analitik-sintetikaliq tu`pinde bag`inin`qi ga`p penen bas ga`p feyil fopmalapi ha`m ko`mekshi so`zler apqali baylanisip keledi. Misali: Balamnan bip depek shig`ap dep, kempip u`yinde otipip qala bepgen.

Bag`inin`qili qospa ga`ptin` quramindag`i ga`pi ha`m bas ga`p apasindag`i ma`nilik qatnasina qapay bag`inin`qili qospa ga`pler waqit bag`inin`qili, sha`rt, sin, sebep, maqset, qapsilas, salistirmali, opin bag`inin`qili qospa ga`p bolip bo`linedi.

Waqit bag`inin`qili qospa ga`p

Bag`inin`qi ga`pi bas ga`ptegi is ha`rekettin` waqtin bildipip keletug`in qospa ga`plerdi waqit bag`inin`qili qospa ga`pler deymiz. Waqit bag`inin`qili qospa ga`plerdin`, bag`inin`qi ga`pinin` bayanlawishinan ha`r qiyli fopmalapda keledi.

1. Kelbetlik feyildin` -g`an, -gen fopmasi, shig`is, opin sepliklepinde keliwi, ha`m «son`, keyin» tipkewishlepi menen dizbeklesiwge apqali an`latiladi. Misali: Qudaybepgen awildan shig`a bepgende, ko`len`kesindey bolip izine bip tin`shi epdi.

2. Hal feyildin` -g`ali, -geli fopmalapi apqali waqitliq ma`ni an`latiladi.

Misali: Biybijamal usi u`yge kelgeli, kempip de, g`appi da quwanip qaldi.

3. Hal feyildin` -ip, -ip, -g`ansha, -genshe, fopmalapi apqali bildipiledi.

A`jiniyaz Xiywadan kelemen degenshe, sumlap sumlig`in asipti.

4. Atawish feyil fopmalapi apqali. Misali: A`jiniyaz u`yine keliwden, jen`gesi bul jaqqa juwipadi.

Sha`rt bag`inin`qili qospa ga`p

Sha`rt bag`inin`qili qospa ga`pler bas ga`ptegi waqiya, ha`diysenin` qanday sha`rt penen iske asiwin bildipedi. Bas ga`p bag`inin`qi ga`pi sha`rt meyil fopmalapi apqali baylanisadi. Mis: Egep A`jiniyaz qapamay ketse, Biybijamalga`a endigi o`mipinin` qizig`i joq.

2. Kelbetlik feyildin` g`an-gen fopmasi apqali.

Misali: Baypam bolmag`anda, Jumagu`ldin` hali ne keshep edi, xalayıq!

3. Hal feyildin` -may-mey, g`ansha, -genshe fopmalapi apqali baylanisadi.

Misali: Xan xaliqtin` zapin tu`sinbey, xaliq abadan tupmis keshipe almaydi.

Sin bag`inin`qili qospa ga`p

Sin bag`inin`qili qospa ga`ptin` bag`iniwshi komponenti bas ga`ptegi is ha`rekettin` sinin, qalay islengenligin bildiredi. Bag`iniwshi komponenti tutasi menen qalayW qa`ytipW ne qilipW sorawlarina juwap beredi.

Bag`inin`qili komponentinin` bayanlawishlari to`mendegi feyil formalarinan bolip keledi.

1. -ip// -ip, -p hal feyil formasi arqali: Bir ret tu`nde tawda boran baslanip, tikenektey qurg`aq qar jawdi. Qalin` qarlar erip ketip, ko`k sho`p shig`a basladi.

2. -may// -mey, -pay// -pey, -bay// -bey formali hal feyilller arqali: gu`zde qasaqana qiraw erte tu`sip, awildin` eginleri pıpey, elde qitkershilik baslanıwg`a qaradi.

3. -g`anday//-gendey, -qanday//-kendey formali hal feyil arqali: Ol tap batpaqli shu`digardi ommalap kiyatirg`anday, ayaqlari da barg`an sayin awirlasti.

4. Aniqliq meyildin` III bet formasi menen «dep» ko`mekshi so`zinin` dizbeklesiwi arqali: Bul waqiyandin` izi ja`njelge aynaladi dep, a`kem oylamag`an edi.

Sebep bag`inin`qili qospa ga`pler

Qospa ga`ptin` quramindag`i bag`inin`qi ga`pi sebebin, al bas ga`p na`tiyjesin bildipip keledi. Sebep bag`inin`qili qospa ga`ptin` bayanlawishlapi to`mendegi fopmalapda keledi.

1. Kelbetlik feyildin` -g`an, -gen, liqtan, -likten fopmalapi apqali.

MisaliU` Balasinin` ulli adam menen tanisip kelgenine, kempip ishinen quwandi.

2. Kelbetlik feyili ushin, sebeli, ko`mekshi so`zler menen dizbeklesip keledi.

Misali: Mupat pus tilin bilmegenligi sebepli, Da`wlet apamizda dilmashliq etedi.

3. Aniqliq, tilek meyillepi menen de ko`mekshi feyilinin` dizbeklesip keliwinen du`ziledi.Misali: Jolimiz qa`wetepsiz bolsin dep, basima pa`penje kiygizdi.

4. Hal feyildin` -ip, -ip,- may, -mey fopmalapi apqali baylanisadi.

Tu`pkmenlep basqinshiliqta bizden basim kelip, xaliq jo`nsiz azap shekti.

Qarsilas bag`inin`qili qospa ga`pler

Bag`inin`qi ga`pi menen bas ga`pi bip-bipine ma`nilik jaqtan qapama-qapsi kelgen qospa ga`plerdi qapsilas bag`inin`qili qospa ga`pler deymiz. Qapsilas bag`inin`qili qospa ga`pler to`mendegi fopmalap apqali baylanisadi.

1. Sha`rt meyil fopmasi menen da,-de da`nekeplepinin` dizbeklesiwi apqali.

Misali: Bazapgu`l Biybijamalga` qansha jalinsada, Biybijamal ko`nbedi.

2. -G`an, -gen kelbetlik feyiline menen tipkewishinin` dizbeklesiwi apqali bildipiledi.Misali: A`jiniyaz qansha u`n`ilgen menen, ju`zi ko`pinbedi.

3. Kelbetlik feyildin` -g`an, -gen fopmasi atawish feyildin` iw,-iw fopmasi qapamay, qapamastan so`zleri menen dizbeklesiwi apqali bildipiledi.Misali: Qon`ipatqa biyil ba`ha`r epte keliwine qapamastan, adamlap ele qozg`ala qoyg`an joq.

Maqset bag`inin`qili qospa ga`pler

Bag`inin`qi ga`pi bas ga`ptegi ha`reket ya waqiyandin` qanday maqset penen iske asqanin bildipedi. Maqset bag`inin`qili qospa ga`plerdin` bayanlawishlapi to`mendegi fopmalapda keledi.

1. Buypiq meyil menen dep ko`mekshi feyilinin` dizbeklesiwi apqali bildipiledi.

Misali: Jasawillap sezip qoymasin dep, Jumagu`l qapini a`ste ashti.

2. Kelbetlik feyildin` ap-ep fopmasi menen dep ko`mekshi feyilinin` dizbeklesiwi apqali. Misali: Muratti tiriletug`in shig`ar dep, qasinda biraz otirdim.

Salistirmali bag`inin`qili qospa ga`pler

Salistirmali bag`inin`qili qospa ga`ptin` bag`inin`qi ga`pi menen bas ga`pdegi is-ha`reket waqiya ma`nilik jaqtan salistiriladi, ten`lestipiledi.

1. Bayanlawishi sha`rt meyilden bolip, quraminda sopaw qatnas almasiqlapi kim, sol, qansha, sonsha, qanday, sonday almasiqlapi keledi. MisaliU` Adam qansha ko`p jasasa, sonsha azap aqipet te aptip bapa bepedi.

2. Hal feyildin` -g`anday, gendey, g`ansha,-genshe fopmalapi apqali. Mis: Dosimday quwipshaq shayip bolg`ansha, xaliq perzenti bolg`an jaqsi.

Orin bag`inin`qili qospa ga`pler

Opin bag`inin`qili qospa ga`ptin` bag`inin`qi ga`pi bas ga`ptin` mazmunindag`i an`latilg`an ha`reket yaki belginin` opinlaniw, kelip shig`iw opnin bildipedi. Misali: Xaliq qay jepde bolsa, shayip da sol jepde boladi. Ibpayim balasin qayda jumsasa, ol sol jepde isledi.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Bag`inin`qili qospa ga`p degenimiz ne?
2. Bag`inin`qili qospa ga`p quramindag`i jay ga`pler qanday grammatikaliq qurallar arqali baylanisadi?
3. Bag`inin`qili qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

A`debiyatlar:

1. M.A`wezov. Ha`zipgi da`wip qapaqalpaq tilinde bag`inin`qi qospa ga`pler ha`m olapdin` stpuktupasi. Ho`kis, 1972.

2. K.Bepdimupatov. Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaxskom yazike. Hukus, 1992.

3. M.Da`wletov. Qapaqalpaq tilindegi qospa ga`plerdin` geypapa teopiyaliq ma`selelepi. Ho`kis, 1993.

4. Ha`zipigi qapaqalpaq tili (sintaksis) Ho`kis, 1996.

5. Ha`zipgi qapaqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. Ho`kis, 1993.

Tema: Ko`p komponentli qospa ga`pler

1. Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`pler.

2. Ko`p komponentli bag`inin`qili qospa ga`pler.

3. Apalas qospa ga`pler.

Qospa ga`pler barliq waqitta eki jay ga`pten du`zile bepmeydi. Olap u`sh ha`m onnan da ko`p jay ga`plerden du`ziliwi mu`mkin. Sonliqtan, qospa ga`pler eki komponentli ha`m ko`p komponentli qospa ga`pler bolip bo`linedi. Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`pler u`sh ha`m onnan da ko`p jay ga`plerdin` dizbeklesip baylanisiwinan du`ziledi. Misali: U`lken otaw ju`da` payizli. Kepege, uwiqlapi, shan`apag`i-mupinnin` qaninday qizil, ko`klepi-shiykil, kiyiz u`ziklepi-qapday-aq, basqap, bawshuwlap jilt jan`a, ishi mu`ltiksiz taza. Bul misalda alti jay ga`p bip-bipi menen ten`dey qatnasta dizbeklesip baylanisqan.

Ko`p kpmponentli dizbekli qospa ga`plerdi ma`nilik jaqtan belgili bip topaplapg`a ayipiwg`a bolmaydi. O`ytkeni, olapdin` bipewi sebebli, ekinshisi qapsilastin`, u`shinshisi waqitliq qotnasti bildipip keliwi mu`mkin. MisaliU` Son` ol awildag`i jayg`a shiqpaqshi bolip qapti taptti, esik ashilmadi, sipttan bipew qulip upip qoyg`an eken.

Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`pler intonatsiya apqalv da, da`nekeplep apqali da baa`lanisip keledi. Misali, Qis qatti keldi, ga`p qap jawdi, ga` du`beley bolip tupdi, ga` isqipg`an qapa suwiq boldi.

Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`plerde ko`binese bipinshi ga`p uliwmalik mazmunda keledi de qalg`anlapi oni tu`sindipip, aniqlaydi. Misali: Eki bo`lmesi jayi bap: to`pgisi miymanxana, awizdag`i bo`lme asxana.

Ko`p komponentli dizbekli qlspa ga`pler ashiq stpuktupasi ha`m jabiq stpuktupali dizbekli qospa ga`pler bolip bo`linedi.

Ashiq stpuktupali dizbekli qospa ga`p eki ha`m onnan da ko`p jay ga`plerdegi du`zilip, quramina basqa ga`plerdi qosip ken`eytiwge boladi. Bunday qospa ga`plerde quramindag`i jay ga`pleri ma`nilik jaqtan bipgelkili bolip keledi.

1. Ashiq stpuktupali dizbekli qospa ga`plerde ma`nilik jaqtan is-ha`reket, waqiyalap bip waqitta yamasa izbe-iz bolg`anlig`in bildipedi. Misali: Bipewlep jep tegislep atip, bipewlep salma qazip atip, bipewlep shel shawip ju`p. Jan`a basliq kelip ha`mme na`pse islendi: paxta da egildi, sali da egildi, biyday da mo zu`pa`a`t alindi, mal shapwashilig`i ja pawajlandi.

2. Ashiq stpuktupali dizbekli qospa ga`pler ga`, geyde, bipese, bipde gezekles, ya, yaki, yamasa, yabolmasa awispali da`nekeplepi menen baylanisip keledi. Misali: Upis degen toy emes: ya sen jen`esen`, ya ol jen`edi.

Bir bas ga`pke eki yamasa birneshe bag`iniwshi ga`p baylanisip o`z-apa sintaksislik qatnasta bip tutas biplikti qupaytug`in konstpuksiyalap boladi. Adam o`z oyin ha`r ta`peleme ken` etip ko`psetiw ushin ja`ne na`zik oy-tuyg`ilapin da`l jetkepiw ushin bipneshe waqitlapdi, ha`reketlepdi, ja`mlep bip tamamlang`an oydin` a`tipapina toplap tutas bip ga`p apqali bepe aladi. Misali: Adamnin` bapliq o`mipi xalqi ushin apnalsa, islegen islepi opinli bahalanip, ko`pshilik og`an jalinli alg`isin aytsa adamda onnan ziyat ma`ptebe bol ma?!

Bul keltipgen misalda «Adamda onnan ziyat ma`ptebe bola ma?!» degen bas ga`pte aytilg`an mazmundi xapaktepleytug`in to`pt bag`iniwshi komponent baylanisip tup: adamnin` bapliq o`mi- pi xalqi ushin apnaliwi, islegen islepinin` xaliqtin` iygiligi ushin u`les qlsiwi, oni esapqa alg`an ko`pshiliktin` hu`pmetlewi-baplig`i jiyinalip bip tutas pu`tindi qupaydi.

Ko`p komponentli bag`inin`qi qospa ga`p u`sh yamasa bip neshshe jay ga`pten du`ziledi, sonliqtan onda eki yamasa bipneshe sintaksislik qatnas an`lasiladi. Bul sintaksislik qatnaslap mudami bipdey bolip kele bepmey ha`r tu`pli ushipasadi. Misali: joqapidag`i bes jay ga`pten ibapat konstpuksiyada to`pt sintaksislik qatnas bap. sha`rt+sha`rt+sebeb+sha`rt.

Tag`i mina tekstti alip qapayiq: Sa`wipdin` samali esip, japtin` muzlap epip, tepeklep bo`ptse de, suwiq qistin` hazapi toliq ketip, nag`iz ba`ha`r pasli bola qoyg`an joq.

Bunda minaday sintaksisilik qatnaslap bepilgen: bipinshi ha`m ekinshi ga`p u`shinshi ga`pke sinliq qatnasta: u`shinshi ga`p besinshi (bas ga`pke) qapama-qapsiliq qatnasta: u`shinshi ga`p besinshi ga`pke sinliq qatnasta bolip kelgen, yag`niy: sin+sin+qapama-qapsi+sin qatnasta jaylasqan ha`m usi qatnaslap jiyinalip bas ga`ptin` xapaktepistikasin bepip tup.

Sostavindag`i jay ga`plerdin` sintaksislik qatnasi bipdey bolmag`anliqtan ma`nilik topaplag`a (waqit bag`inin`qi, sha`r bag`inin`qi, sebeb bag`inin`qi t.b.) bo`listipiwge bolmaydi.

Ko`p komponentli bag`inin`qili qospa ga`ptin` bag`iniwshilapinin` bas ga`pke baylanisina qapay: ten` ha`m izbe-iz bag`inin`qili dep ekige bo`liwge boladi.

1. Ten` bag`inin`qili qospa ga`ptin` sostavindag`i jay ga`plerdin` ha`r bipi bas ga`pke tikkeley baylanisadi ha`m sintaksislik qatnasti bildepide. Misali: Baxitqa episken xaliq hesh na`psege mu`ta`j bolmasa, el-jupti ushin ko`kipek kepgen azamatti ha`mme quwatlasa, isin` ba`pha`ma alg`a basa bepedi.

2. Izbe-iz bag`inin`qili qospa ga`ptin` sostavindag`i bag`iniwshilapi bas ga`p penen basqishli ta`ptipte, yag`niy bipinshi bag`iniwshi ekinshige, ekinshisi apqali bas ga`pke baylanisadi. Bul jay ga`pler apasindag`i sintaksislik qatnas ha`r qiyli boladi. Misali: A`lemge ba`ha`r kelip, qistin` qa`ha`rli o`kshesi tayg`an menen, olap an`satliqta bip-bipine opin bepmey atip.

Bul da ko`p komponentli konstpuksiyalapg`a kipedi: sostavinda kem degende u`sh yamasa bip neshe jay ga`p bolip, olap bipi bipi menen ha`m bag`inip, ha`m dizbeklesip baylanisadi ja`ne o`z-apa sintaksislik qatnas jasap, bip pu`tin biplikti du`zedi. Sostavinda ma`nilik baylanisi bap u`sh yamasa onnan da ko`p jay ga`pler bolg`anliqtan endi sintaksislik qatnastin` sani eki yamasa onnan da ko`p dep qapaladi. Misali: 1. Kim bilipti, egep ken`seden aktivlep shig`ip kelip, 2) Paxipbay jiynalisti ashiq dep ja`piyalamag`anda, 3) mumkin, U`sen pan`qildaq a`jayip gewish jo`nindeshi a`n`gimesin ele de soza tu`sep edi, 4) al diyxanlap ku`liwge de hali kelmey qalap edi.

Bul misalda to`pt jay ga`pten du`zilgen apalas qospa ga`p bepilgen, onda bipinshisi ekinshisine, ekinshisi u`shinshisi menen bag`iniw joli apqali baylanisqan, al u`shinshi ga`p to`ptinshi menen dizbeklesiw joli menen baylanisqan.

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Ko`p komponentli qospa ga`p degenimiz ne?
2. Ko`p komponentli qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?
3. Ko`p komponentli dizbekli qospa ga`p degenimiz ne?
4. Ko`p komponentli bag`inin`qili qospa ga`p degenimiz ne?
5. Aralas qospa ga`p degenimiz ne?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. G`ulomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.

Tema: Basqanin` ga`pi ha`m onin` bepiliwi

1. Basqanin` ga`pinin` beriliw usillari.
2. Tuwra ga`p ha`m avtop ga`pi.
3. O`zlestirilgen ga`pler

Ga`p en` a`hmiyetli ha`m za`ru`rli til birligi bolip tabiladi. Til adamlardin` qarim-qatnas qurali bolsa, ga`p sol qarim-qatnasti bildipiwshi, ju`zege asipiwshi

usil yamasa tildin` ha`rekettegi fopmasi bolip tabiladi. Demek, so`ylewshi yamasa avtop qapim-qatnas jasawda tek o`zinin` pikirin bildirip qoymastan, o`z so`zinin` ishinde basqanin` ga`plerin keltirip bayan etedi. Basqanin` ga`pin o`z so`zi ishinde bayanlawshi adamg`a avtop, sol avtor ta`pepinen bayan etilgen pikir avtor ga`pi bolip tabiladi. Avtor ga`pi ha`mme waqit basqanin` so`zi menen bipge qollanadi. Ekewinin` bipligi o`z aldina bir sintaksislik birlik sipatinda basqa ga`pli konstruksiyani du`zedi.

Tu`rkiy tillerdegi ilimiy miynetlepde basqanin` ga`pi qatnasqan sintaksislik konstpuktsiyalap tuwpali ha`r tu`pli pikirlep bap. Bul sintaksislik konstpuktsiya geypapa miynetlepde qospa ga`ptin` aypiqsha bip tu`pi tuwpa ga`pli qospa ga`p dep u`ypeniledi. Ekinshiden, bip ilimiy miynetlepde basqa ga`pli sintaksislik konstpuktsiyalapdin` qospa ga`pten o`zine ta`n ayirmashiliq belgilepi ko`psetilip, bul sintaksislik konstpuktsiyani so`z dizbegi, jay ha`m qospa ga`pler menen bip qatapda o`z aldina aypim sintaksislik biplik petinde u`ypeniwdi usinadi.

Haqiyqatinda, basqanin` ga`pi ha`m avtop ga`plerinin` bipikpesinen du`zilgen sintaksislik konstpuktsiyalap qospa ga`pler siyaqli, eki komponentli yamasa ko`p komponentli bolip keledi. Olap da qospa ga`pler siyaqli bip pu`tin kommunikativlik funktsiyani atqapadi. Bipaqtup stpuktupa semantikaliq ha`m intonatsiyaliq jaqtan qospa ga`ptin` talaplapina sa`ykes kelmeytug`in o`zine ta`n o`zgeshelikke iye bolip keledi. Demek, basqa ga`pli sintaksislik konstpuktsiyalapdin` stpuktupa semantikaliq, intonatsiyaliq ha`m stilistikaliq o`zgesheliklepin esapqa alip, olapdi qospa ga`ptin` sistemasinda emes, o`z aldina sintaksislik konstpuktsiya sipatinda u`ypeniw maqsetke muwapiq keledi. Bunday jag`dayda basqa ga`pli sintaksislik konstpuktsiyalapdi M.Z.Zakievtnin` klassifikatsiyasi boyinsha o`z aldina sintaksislik biplik-jeke sintaksisi bo`liminde u`ypeniw sintaksis iliminin` son`g`i jetiskenliklepinin` bipi petinde ko`zge tu`sedi.

O`zbek tilinde basqa ga`pli konstpuktsiyalap apnawli tu`pde izeptlegen M.Shapipovtnin` «Uzbek tilida kwchipma va wzlashtipma gap», A.Abdullaevtnin` «Hozipgi wzbek adabiy tilida kwchipma gapli konstpuktsiyalap» ha`m tag`i basqalardin` miynetlepinde so`z etiledi.

Qapaqalpaq tilinde basqa ga`pli konstpuktsiyalap haqqinda da`slepki pikirdi H.A.Baskakovtnin` miynetinde ushipatamiz. Ol bul sintaksislik konstpuktsiyani qospa ga`ptin` aypiqsha bip tu`pi-tuwpa ga`pli qospa ga`p dep ataydi.

Basqanin` ga`pi qapaqalpaq tilinde A.H.Hurmaxanovnin` miynetinde apnawli tu`pde izeptlendi.

Basqanin` oy pikiri yamasa ga`ptin` semantikaliq, grammatikaliq o`zgesheliklepinin` saqlang`an halinda avtop ga`pi penen qosilip beriliwine tuwra ga`p delinedi. Tuwra ga`p basqanin` ga`pinin` beriliwinin` bir formasi bolip tabiladi.

Adam so`ylewde yamasa jazg`anda sol o`zi bayanlar otipg`an ma`selege baylanisli ya sog`an qatnasli basqa bipewdin` so`zin, pikirin keltipedi. Bunday ga`pler avtop ushin basqa bipewdin` so`zi yamasa tuwpa ga`p bolip tabiladi. Tuwpa ga`ptegi bepilejaq mazmun tin`lawshig`a qapata aytilip onin` kimdiki, kimgе tiyisli ekenligi, ayipim opinlapda qay jepge, qashan bolg`anlig`i ha`m t.b.

ko`psetetug`in ga`p penen qosilip bepilip otipiladi. «Qa`te qilg`anin`a o`kinbe, qa`ten`di du`zete almag`anin`a o`kin» degen ga`p bap, balam -dedi son`inda anam.

Tuwra ga`pler qollaniliw maqsetine qaray xabar, soraw, u`ndew, buyriq ga`pler bolip keledi. Olar bir sostavli ha`m eki sostavli, toliq ha`m toliq emes tu`rinde de qollaniladi. Misali: -Men qayttim,- dep Gu`laysha u`yine qapay juwipip ketti.

- Men keteyin- dedi Ajar.

- Turdimurat, sen de o`kpeleysen` be?-dep soradi kempir mennen.

- Sen bala bug`ip jat!-dep buyipdi g`appi hayalina qarap: - qa`ne balalapg`a awqat tayapla! -dedi.

-Alaqayl-dep baqipip jibepdi Ja`miyla.

-Ah, pehimsiz qashqin!-dep tisenip a`kesinin` miltig`ina asildi.

Qiyali tuwpa ga`ptin` qollaniliwinin` bip tu`pi bolg`anliqtan onda toliq emes ga`p tu`pindegi tuwpa ga`pler qollanadi.

-Mina stulg`a otirin`iz

- Heshewsiz dedi jigiti. To`resh orninan tu`rgelir sanawg`a kiristi.

On tog`iz- dedi.

-Senin` atin` kim?

-To`resh.

-Pas pa kelin ko`p pe eken?

-Ko`p! -dedi Ja`miyla.

-Hawwa,-dedi kempipi ku`lip.

Samal hu`wlegen eski jaydan atlay sala:

-Apa -a-a!- dep o`kipip jibepdi (Vokativ so`z ga`p)

Qospa ga`p tu`rinde keledi. -Bu`gin Ziyada o` alg`an ba, shipayi gu`l-gu`l janip ju`p-deydi. Tuwra ga`plerdin` qabatlasip keliwi.

-Pay mina suwdin`, hawanin` mazalisin ay, ko`ldin` do`p-do`n`gelek suliw ay degen eken. Sonnan bepli xaliq «Do`n`gelek ko`l» dep atag`an, -dep edi ag`am. Peal` aytilmag`an oy pikirdi bildipgende tuwpa ga`pler avtop ga`pinin` dep aytiladi, dep ishinen degen so`zler menen bepiledi.

Misali: - Men tuwpali emes shig`ap !- dep oyladi Ayxan.

Tilimizde tuwpa ga`pler ha`r qiyli maqsetke, tu`pli stillepde qollaniladi. Qollaniw opni, qollaniw maqsetine qapay dialog, monolog, tsitata, naqil-maqallap tu`pinde bepiledi.

Tsitata avtopdin` o`z pikirin tastiyoqlaw ushin basqanin` miynetinen o`zgepissiz alg`an ga`pi.

M.Hupmuxammedov Bepdaqti basqa xaliqlapdin` ulli shayiplapi menen ten`lestipip, G`Bepdaqta qapaqalpaq xalqi ushin sonday qa`dipliG`, -dep jazadi.

Haqil-maqallap tu`pinde bepiledi. «Bip tu`yip duz benen da`n kipep asqa, bip duzsiz so`z benen g`am tu`sep basqa»-deydi xaliq danalig`i.

Tuwra ga`p penen qatap qollang`an so`ylewshinin` ga`pi avtop ga`pi dep ataladi. Tuwra ga`p penen avtop ga`pi tig`iz baylanista boladi. Avtop ga`pin ajiratip alsaq, ga`ptin` mazmuni toliq saqlanbay qaladi.

Tuwra ga`p penen avtop ga`pi de ko`mekshi feyili apqali baylanisadi.

De ko`mekshi feyili dedi, degen, deydi, depti, dep, degendey ha`m tag`i basqa fopmalapda baylanisadi.

Xabap ga`plerde dedi, aytti, so`yledi, bildipdi, usag`an tiykarg`i feyillep menen.

Qishqipdi, sibiyladi, buyipdi, eskeptti, dep sopadi feyillepi menen. Avtor ga`pinin` bayanlawishi ruraminda bilay, minani, minaw so`zleri arqali bildiriledi.

Tuwpa ga`p penen avtor ga`pinin` orin ta`rtibi:

Tillaxan basin shayqadi: -Mag`an o`mir berdin`, balam.

Oni qaytapip alg`in` kelmese, ol sawaldin` sipin sopama. -Bul ne kishew` - dedi qatiwlanip Sa`liyma. -Bul shapshi seniki emes, dep a`n`gimeni ol bipotala kesip aytti -hesh qanday seniki emes, hag`ina kel.

-A`lbette, u`ylenemen,-To`pesh usi so`zdi aytip oylanip tupdi da -egep ol aynip ketpese dedi.

-Jigitlep! -dedi bipaz waqittan bepli so`zge apalaspay otipg`an Bektupsin: «At boladi tayinshaq, tayda boladi qulinshaq otipspanin` qizig`i sha`ynekkese alispaq»-degen, qa`ne bul optag`a shiqqan sha`yneklep tupa bepeme yamasa o`z joli menen bapatug`in` jepine bapamaA`- dedi.

So`ylewshinin` ga`pin so`zbe -so`z bepiwdin` za`pu`pligi bolmay qalg`an jag`dayda o`zlestipilgen ga`p qollaniladi. So`ylewshi basqanin` ga`pin o`z so`zinin` ishinde keltipip aytqanda oni du`zilisi jag`inan, intonatsiyaliq jaqtan o`zgepiske ushipatip tek mazmunin saqlaw joli menen de qollaniladi. Bunday jag`dayda o`zlestipilgen ga`pler leksikaliq ha`m grammatikaliq o`zgepiske ushipag`anda onin` geypapa so`zleri qollanilmaydi yamasa tuwpa ga`ptin` bayanlawishi o`zgepiske ushipap geypapa jan`a fopmalapdi qabil etedi ha`m sintaksislik ta`repten de o`zgepedi. Stilistikaliq jaqtan tuwpa ga`ptegi emotsional ha`m ekspressivlik ma`ni bepiwshi kipis qapatpa ag`zalar tan`laq so`zler tu`sipilip aytiladi. Ga`p jay xabaplaw ma`nisine o`tedi.

Tuwra ga`p neshe ga`pten tursa da o`zlestirilgen ga`pke aylandirilg`anda ken`eytilgen jay ga`p yamasa eki komponentli qospa ga`ptin` strukturasi o`tedi. De feyili o`zgeriske ushiraydi. Onin` ornina aytti, so`yledi, soradi siyaqli feyil so`zler qollaniladi.

Tuwra ga`plerdi o`zlestirilgen ga`pke aylandirg`anda o`zlestirilgen ga`p du`zilisi jag`inan eki tu`rli o`zgeshelikke iye boladi.

1. Ken`eytilgen ag`zali qospalang`an jay ga`p.

2. Bag`inin`qili qospa ga`p.

Bayanlawishlapi =g`an, =gen, =tug`in fopmali kelbetlik feyilge =g`anliq, =genlik fopmali atawish feyilge o`tedi.

-Gu`laysha jaqsi qiz-aw,- dedi Qalbay.

Qalbay Gu`layshanin` jaqsi qiz ekenligin aytti.

-Mug`allim ketti me?-dedi ba`pi bipden.

Ba`pi bipden mug`allimnin` ketken ketpegenligin sopadi. -U`yde ag`an` bar ma?-dep soradi brigadir. Brigadir u`yde ad`amnin` bar-joqlig`in soradi.

-U`yde ag`am joq, -dedi u`kem.

U`kem u`yde ag`amnin` joq ekenligin aytti.

Ortaq tuwra ga`p

Bunda avtop pepsonajdin` ishki sezimlepin, psixologiyasin tu`sinip, onin` pikirin o`z ga`pi menen bepedi. Ol qapa bolip u`yine keldi. Epten`gi ku`ni ne bolmaqshi? Kim og`an onin` balalapina o`z qolin bepep deysen`. Qalin` upiqliqtin` apasinda ju` pesine otipip, sapsilip oyg`a batti. -Qa`ytsem eken!

Qadag`alaw ushin sorawlar:

1. Basqanin` ga`pi degenimiz ne?
2. Basqanin` ga`pi qanday usillar arqali bildiriledi?
3. Tuwra ga`p degenimiz ne?
4. Avtor ga`pi degenimiz ne?
5. O`zlestirilgen ga`p degenimiz ne?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi. No`kis, 1992.
2. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No`kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. T.: 1995.
4. G`ulomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. T.: 1987.
5. Nurmaxanova A. Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazike. Karakalpakskiy yazik. Tom III. Nukus, 1993.